

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ*

Στην πρόσοψη του ιερού της Ίσιδας Λοχίας στο Δίον ήταν προσαρμοσμένο ένα ανάγλυφο της θεάς, στο οποίο η ίδια παριστάνεται σε μετωπική στάση γεγονός που ενισχύει τη μεγαλόπρεπη και παντοδύναμη μορφή της¹. Το ανάγλυφο χρονολογείται από την εποχή του 2ου μ.Χ. αιώνα και η τεχνοτροπία του φαίνεται να ακολουθεί τα δεδομένα του πνεύματος αναβίωσης των κλασικών προτύπων που παρατηρείται στον ελληνικό χώρο κατά την εποχή του Αδριανού. Στο επάνω δεξιό μέρος της ανάγλυφης παράστασης υπάρχει η ακόλουθη επιγραφή:

Σαράπιδι Ίσιδι
Ἄνουβιδι
Καλλίμαχος
καὶ Κλήτα [.]
χαριστήριον
τῆς πλανητέας

Το στοιχείο που συντελεί, ώστε να θεωρείται τόσο η επιγραφή όσο και το ανάγλυφο, μοναδικής σπουδαιότητας, είναι ο χαρακτηρισμός της Ίσιδας

* Η παρούσα εργασία είναι «work in progress» μιας μελλοντικής μας έρευνας με ανάλογο θέμα. Από της θέσεως αυτής θα ήθελα να εκφράσω τις θερμότερες ευχαριστίες μου στον Καθηγ. κ. L. H Martin (University of Vermont, U.S.A.) τόσο για τις εποικοδομητικές συζητήσεις, όσο και για τις πολύτιμες βιβλιογραφικές υποδείξεις του κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής μας άδειας (εαρινό εξάμηνο, 1999) στο Burlington, Vermont.

1. Σχετικά με το ανάγλυφο της Ίσιδας στο Δίον, βλ. D. Pandermalis, «Ein neues Heiligtum in Dion», *AA*, 1982, 727-735. Δ. Παντερμαλής, *Δίον. Η ανακάλυψη* (Αθήνα, 1999), σελ. 89-117. R. Wild, «The known Isis-Sarapis, sanctuaries of the Roman Period», *ANRW* II 17.4 (1984), σελ. 1841-1842. U. Egelhaaf-Gaiser, *Kulträume in römischen Alltag* (Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge, 2) (Stuttgart, 2000), σελ. 173-348. M.B., Hatzopoulos, «Bulletin Épigraphique», *REG* 112 (1999), p. 634, αρ. 332. Ο ερευνητής προτείνει την ανάγνωση «πλανητε(ί)α».

ως «πλανητέας». Το λατρευτικό αυτό επίθετο είναι ένα «ἄπαξ λεγόμενον» ὅσον αφορά το σύνολο των επιγραφικών μαρτυριῶν που ἤλθαν στο φως μέχρι τώρα σ' ολόκληρο το περιβάλλον της ελληνορωμαϊκῆς οικουμένης. Η σπουδαιότητα του συγκεκριμένου θεοφόρου επιθέτου ενισχύεται ἀπὸ το γεγονός ὅτι τονίζει ἀκόμη περισσότερο την ενοθεϊστικὴ μορφή της θεάς ἀλλὰ και τη συγκρητιστικὴ μορφή της ως Ἴσιδας - Δήμητρας. Παράλληλα ὁμως σχετίζει τη θεϊκὴ μορφή με τον «ιερό λόγο» της λατρείας, ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τον Πλούταρχο καθὼς στη διήγησή του υπάρχουν πολλές ομοιότητες ἀνάμεσα στην ἐξελληνισμένη μορφή της Ἴσιδας και στη Δήμητρα, ὅπως αὐτή παρουσιάζεται στον Ψευδο-Ομηρικὸ Ὑμνο στη Δήμητρα. Το τελευταίον γίνεται κατανοητὸ σ' ἐκεῖνα τα σημεία της διήγησής του, ὅπου ἀναπτύσσει τη μυθικὴ παράδοση που σχετίζεται με τον Ὅσιρι και την Ἴσιδα². Η Ἴσιδα, ὅπως και η Δήμητρα, βρῖσκει την πόλη της μετὰ ἀπὸ μια περιπλάνηση. Η Δήμητρα σταματᾶ, σύμφωνα με τη μυθικὴ παράδοση, στην Ἐλευσίνα και η Ἴσιδα στη Βύβλο. Η ἀφιξη της Δήμητρας στην Ἐλευσίνα ἀποτελεῖ το κατεξοχὴν «αἴτιον» για την ἰδρυση της λατρείας της³. Η ἀναφορὰ στο μῦθο της ἀφιξης της Ἴσιδας στη Βύβλο πρέπει να ἐρμηνευθεῖ ως μια ἐπιρροή που δέχεται ἀπὸ την ἐλληνικὴ μυθικὴ παράδοση⁴. Εἶναι δύο θεές που διακρίνονται για τον πόνο ἐξαιτίας της ἀπώλειας του πιο ἀγαπημένου τους προσώπου. Η «ζήτηση» και η «εὔρεση» εἶναι ἐννοιες που χαρακτηρίζουν ἰδιαιτέρως τις δύο αὐτές λατρείες του ἀρχαίου κόσμου⁵. Η περιπέτεια της Περσεφόνης-Κόρης και του Ὅσιρι δίνει

2. Βλ. σχετικὰ Πλούταρχος, *περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος* 13, 355 A-16, 357 A-D. Πρβλ. ἐπίσης J.G. Griffiths (ed.), *Plutarch, De Iside et Osiride* (Cambridge, 1970), σελ. 309-331.

3. Ὀμηρικὸς Ὑμνος εἰς Δήμητρα, 90-97· 133-134. Πρβλ. N. J. Richardson, *Homeric Hymn to Demeter* (Oxford, 1974), σελ. 177-179· 190 H. P. Foley (ed.), *The Homeric Hymn to demeter* (translation, Commentary, and Interpretative Essays) (Princeton, NJ, 1993), σελ. 40-41.

4. Πλούταρχος, *περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος*, 15, 375 A-B. Πρβλ. ἐπίσης J. G. Griffiths (ed.), *op.cit.*, σελ. 324-326.

5. Σχετικὰ με τη σημασία της «ζήτησης» στη λατρεία της Ἴσιδας βλ. Πλούταρχος, *περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος*, 52, 371B-372C. J. G. Griffiths (ed.), *ό.π.*, σελ. 496-499. Ο ἑλληνας φιλόσοφος ἀναφέρεται στην προκειμένη περίπτωση στη γιορτὴ της «ζήτησης Ὀσίριδος», που πραγματοποιοῦνταν κατὰ τη διάρκεια του χειμερινοῦ ηλιοστασίου (21 Δεκεμβρίου), κατὰ τη διάρκεια του οποίου ἀρχίζει να κατέρχεται η στάθμη του Νείλου. Βλ. ἐπίσης, M. Malaise, *Les conditions de pénétration et de diffusion des cultes Égyptiens en Italie* (EPRO, 22) (Leiden, 1972), σελ. 243-244. Για τη σημασία της «εὔρεσης» στη λατρεία της Ἴσιδας και την «εὔρεση του Ὀσιρι» βλ. σχετικὰ Firmicus Maternus, *de errore profanorum religionum* (ed. R. Turcan) (Paris, 1982), III, 9: *Nihil illic inuvenis nisi simulacrum quod ipse posuisti, nisi quod iterum aut quaeras aut ligeas. Quaere potius spem salutis, quaere exordium lucis, quare quod te summo deo aut comenent aut reddat, et*

παρηγοριά στους ανθρώπους που αντιμετωπίζουν συνήθως παρόμοιες δύσκολες καταστάσεις κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Ανάμεσά τους πρωτεύουσα θέση κατέχουν οι περιπλανώμενοι άνθρωποι των ελληνιστικών χρόνων, όπως οι ναυτικοί και οι έμποροι οι οποίοι θεωρούν την Ίσιδα ως προστάτιδα θεότητά τους. Η Πελαγία Ίσιδα είναι αυτή που τους προστατεύει από τους κινδύνους της θάλασσας και τις αντίξοες συνθήκες κατά τη διάρκεια των ταξιδιών τους. Τα παραπάνω δημιουργούν τις πλέον ιδανικές συνθήκες για την αίσθηση της αμοιβαιότητας που αναπτύσσεται ανάμεσα στο θεϊκό και τον ανθρώπινο κόσμο και είναι ίδιο γνώρισμα όλων των λατρειών που κυριαρχούν στη θρησκευτική ζωή των ανθρώπων των ελληνιστικών χρόνων⁶.

1. «Κεντρόφυγος» τακτική και περιπλάνηση των ατόμων των ελληνιστικών χρόνων μέσα στη δίνη των κοινωνικο-πολιτικών γεγονότων.

Κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων συντελείται μια, άνευ προη-

um veram viam salutis, inueneris gaude et tunc erecta sermonis libertate proclama: εύρηκαμεν συγχαίρωμεν cum ab his calamitatibus post paenitentiam tuam summi dei fueris indulgentia liberatus. Πρβλ. επίσης σελ. 187-188. Οβίδιος, *Metamorph.* 9, 693: *numquamque satis quaesitus Osiridis.* Juvenal, *Saturae VIII*, 29-30: *exclamare libet, populis quod clamat, Osiri / invento.* Seneca, *apocolodyntosis XIII*, 4.1-2: *et magna voce 'Claudius' inquit 'veniet'. cum plausu procedunt cantantes «εύρηκαμεν συγχαίρωμεν».* Σχετικά με τη γιορτή των Έυρέσεων του Όσίριδος κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής, βλ. R. Merkelbach, «Das Osiris-Fest des 24./25. Dezember in Rom», *Aegyptus* 49 (1969), 89-91, ιδιαίτ. σελ. 89-91. του ιδίου, *Isis Regina - Zeus Sarapis* (Stuttgart - Leipzig, 1995), σελ. 157-158· 433-435. M. Malaise, *Les conditions de pénétration et de diffusion des cultes Égyptiens en Italie, ό.π.*, σελ. 224-228. U. Egelhaaf-Gaiser, *Kulträume, ό.π.*, σελ. 51-55, αρ. 21· 333· 478. Η γιορτή αυτή πραγματοποιείται στο περιβάλλον της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, σύμφωνα με το λεγόμενο *Menologium rusticum Colocotianum* (= Th. Hopfner, *Fontes Historiae Religionis Aegyptiaca*, τομ. I-V [Bonn, 1922-1925], αρ. 527) στο τέλος Νοεμβρίου. Αντίθετα σύμφωνα με το λεγόμενο «Ημερολόγιο του Φιλοκάλου» (354 μ.Χ.) (=Th. Hopfner, *Fontes, ό.π.*, αρ. 526) στις 3 Νοεμβρίου.

6. Βλ. U. Bianchi, «Prolegomena I: The Religio-Historical Question of the Mysteries of Mithras», του ιδίου (ed.), *Mysteria Mithrae. Atti del Seminario Internazionale su 'La specificità storico religiosa dei misteri di Mithra, on particolare riferimento alle fonti documentarie di Roma e Ostia', Roma e Ostia 28-31 marzo 1978* (EPRO, 80) (Leiden, 1979), σελ. 3-29, ιδιαίτ. σελ. 5. του ιδίου, «Lo studio delle religioni di mistero», του ιδίου - M. J. Vermaseren (ed.), *La Soteriologia dei Culti Orientali. Atti del Colloquio Internazionale «La soteriologia dei Culti orientali nell'Impero Romano», Roma 24-28 Settembre 1979* (EPRO, 92) (Leiden, 1982), σελ. 1-16, ιδιαίτ. σελ. 5. Σχετικά με τη σημασία της διδασκαλίας των Στωϊκών για την «κοσμική συμπάθεια» βλ. P. Green, *Alexander to Actium. The Hellenistic Age* (London, 1990), σελ. 596-598.

γουμένου, ανάμειξη των πληθυσμών. Η επικοινωνία ανάμεσα στις διάφορες περιοχές της οικουμένης, παρά τους αδιάκοπους ανταγωνιστικούς πολέμους των Διαδόχων γίνεται πιο εύκολη απ' ό,τι σε προηγούμενες εποχές. Την εποχή αυτή μεταναστεύουν όλο και περισσότεροι Έλληνες στο χώρο της Ανατολής, με σκοπό να βρουν μια καλύτερη ζωή απ' αυτήν που ζούσαν μέχρι τότε στο χώρο των πατρογονικών τους εστιών. Ο άνθρωπος των ελληνιστικών χρόνων είναι ο άνθρωπος της διασποράς και της περιπλάνησης. Ο ελληνικός πληθυσμός διασκορίζεται στα όρια της ελληνιστικής οικουμένης και αναμειγνύεται με τους γηγενείς πληθυσμούς της Ανατολής. Η κατάσταση αυτή δημιουργεί μια νέα πολιτιστική πραγματικότητα στην οποία η ελληνική γλώσσα και ο ελληνικός πολιτισμός κυριαρχούν.

Το έναυσμα δίδεται με την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου προς το χώρο της Ανατολής. Πολλοί Έλληνες που πήραν μέρος στο εκστατευτικό σώμα του Αλεξάνδρου γνωρίζουν νέους τόπους, στους οποίους τις περισσότερες φορές εγκαθίστανται και έτσι δημιουργούν νέες εστίες. Τότε δημιουργείται και το χρονικό πλαίσιο που χαρακτηρίζεται ως «Ελληνιστική εποχή». Η χρονική αυτή περίοδος συνδέεται με το πολιτικό και θρησκευτικό σύστημα της αντίστοιχης ιστορικής περιόδου, όπως διαμορφώθηκε μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου. Σύμφωνα με τη γνώμη του J.G. Droysen - ο οποίος χρησιμοποιεί για πρώτη φορά αυτόν τον όρο - και των υποστηρικτών του, η ελληνιστική εποχή αρχίζει με το θάνατο του Αλέξανδρου και τελειώνει με την έναρξη της διακυβέρνησης του ρωμαϊκού κράτους από τον Οκταβιανό· ύστερα ακολουθεί η περίοδος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και της «ρωμαϊκής ειρήνης». Στην πραγματικότητα όμως η ελληνιστική εποχή τελειώνει με τον Μ. Θεοδοσίο και όχι με τον Οκταβιανό Αύγουστο, καθώς το ορόσημο για το τέλος μιας ολόκληρης εποχής αποτελεί η οριστική επικράτηση του Χριστιανισμού. Η διακυβέρνηση του Αυγούστου είναι απλώς ένας πολιτικός ανασχηματισμός της οικουμένης, που κυβερνάται πια με βάση το αυτοκρατορικό σύστημα. Η κατάκτηση της Αιγύπτου από τον Οκταβιανό (30 π.Χ.) αποτελεί μετάβαση προς μια διαφορετική μορφή πολιτικής διακυβέρνησης του αρχαίου κόσμου. Επομένως με τον όρο ελληνιστική εποχή πρέπει να θεωρείται το πολιτικό σύστημα που ισχύει τη χρονική περίοδο που εκτείνεται από τον 4ο π.Χ. ως τον 4ο μ.Χ. αιώνα⁷.

7. L. H. Martin, «Why Cecropian Minerva? Hellenistic Religious Syncretism as System», *Numen* XXX, 2 (1983), 131-145, ιδιαιτ. σελ. 132-134. του ιδίου, *Hellenistic Religions. An Introduction* (New York-Oxford, 1987), σελ. 4-6. J. Z. Smith, «Hellenistic Religion», in: *The Encyclopedia Britannica* τομ. 8 (Chicago ¹⁵1982), σελ. 749-751. Η.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου* (μετ. βιβλ. ενημερ. Α. Χανιώτης, εποπτ. Κ. Μπουραζέλης) (Αθήνα, 2000) σελ. 17-20· 188-189· 190. Αντίθετη γνώμη εκ-

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τη μεταβολή που διέπει την ελληνιστική εποχή θα πρέπει να δούμε τις διαφορές που αναπτύσσονται ανάμεσα στον τρόπο σκέψης των ανθρώπων παλαιότερων εποχών και εκείνων των ελληνιστικών χρόνων⁸. Ένα από τα πλέον ιδιάζοντα στοιχεία που συντελούν σ' αυτή τη μεταμόρφωση είναι, όπως ήδη αναφέραμε, η περιπλάνηση των ατόμων της εποχής. Οι Έλληνες, ήδη από την περίοδο των αρχαϊκών χρόνων, χαρακτηρίζονται ως λαός, ο οποίος ταξιδεύει διαρκώς. Τα ελληνικά πλοία «οργώνουν» κυριολεκτικά το χώρο της Μεσογείου και του Ευξείνου Πόντου. Οι Έλληνες αυτής της εποχής διατηρούν ιδιαίτερους δεσμούς με τις πόλεις από τις οποίες κατάγονται. Ο «νόστος» είναι το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα που διακρίνει τους ιδιαίτερους δεσμούς των Ελλήνων με τον τόπο τους⁹. Αυτό γίνεται ακόμη πιο σαφές αν λάβουμε υπόψη μας ότι οι ίδιες ιδέες υπάρχουν και στους Έλληνες των αποικιών. Οι δεσμοί ανάμεσα στις αποικίες και τη μητροπολιτική Ελλάδα είναι ισχυροί και αποτελούν το χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής¹⁰. Η εξορία θεωρείται ως μια από τις χειρότερες και πλέον δυσβάσταχτες τιμωρίες που επιβάλλει η πολιτεία στους πολίτες της κάθε φορά που κρίνονται ως επικίνδυνοι για την εύρυθμη λειτουργία της πολιτικο-θρησκευτικής ζωής της: με την εξορία αποκόπτεται ο άνθρωπος από την πατρογονική του χώρα, τους προγόνους του, την ιστορία

φράζει ο J. Mikalson (*Religion in Hellenistic Athens* [Berkeley-Los Angeles-London, 1998], σελ. 320) ακολουθώντας την παραδοσιακή άποψη, σύμφωνα με την οποία οι Ελληνιστικοί χρόνοι αρχίζουν με το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου (323 π.Χ.) και τελειώνουν με την ήττα των Αιγυπτίων από τους Ρωμαίους (30 π.Χ.).

8. M.P. Nilsson (*GGR*, [München, 1974], τόμ. II, σελ. 131· 292) χαρακτηρίζει την «Ελληνιστική εποχή» ως «Übergangszeit».

9. Σχετικά με το φαινόμενο του «νόστου», βλ. J.-M. André - M.-Fr. Baslez, *Voyager dans l'Antiquité* (Paris, 1993), σελ. 13-16· 533-537, J. D. Niles, «Patterning in the Wanderings of Odysseus», *Ramus* 7 (1978), 46-60. Δ. Μαρωνίτης, *Αναζήτηση και Νόστος του Οδυσσέα. Η Διαλεκτική της Οδύσσειας* (Αθήνα, 1980). Γ. Ανδρεάδης, *Ο Γυρισμός του Οδυσσέα και ο νόστος της Ποίησης στην Πολιτεία* (Αθήνα, 1986). M. Helms, *Ulysses' Sail: An Ethnographic Odyssey or Power, Knowledge, and Geographic Distance* (Princeton, 1988). D. H. Garrison, «The Great Wanderings of Odysseus: Theme and Structure», in: R. F. Sutton (ed.), *Daidalikon: Studies in Memory of Raymond V. Schoder, S.J.* (Illinois, 1989), σελ. 117-123. E. H. Cline, *Sailing the Wine-Dark Sea. International Trade and the Late Bronze Age* (Oxford, 1994). Ευχαριστώ την κ. Ε. Καρακάντζα για τις παραπάνω βιβλιογραφικές υποδείξεις. Γενικά για τα ταξίδια κατά τη διάρκεια των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων βλ. σελ. C. Coulet, *Communiquer en Grèce Ancienne. Écrits, Discours, Information, Voyages...* (REALIA) (Paris, 1996), σελ. 155-164.

10. Βλ. σχετικά A. L. Nock, *Conversion. The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo* (London-Oxford-New York, 1933 [reprint]), σελ. 33. C. Coulet, *Communiquer en Grèce Ancienne, ό.π.*, σελ. 194-195. J.-M. André - M.-Fr. Baslez, *Voyager, ό.π.*, σελ. 12-13.

του, από την καθημερινή θρησκευτικο-κοινωνική πραγματικότητα και από τους πατρώους θεούς του. Αυτός που βρίσκεται μακριά από την πατρίδα του θεωρείται νεκρός και έρμαιο των διαφόρων αντίξωων και επικίνδυνων δυνάμεων¹¹.

Ο κόσμος των ελληνιστικών χρόνων χαρακτηρίζεται από μια διαρκή μετακίνηση των ανθρώπων, οι οποίοι δεν αισθάνονται ότι είναι δεμένοι σε κάποιο συγκεκριμένο τόπο ή πως έχουν ιδιαίτερους δεσμούς με τους Πατρώους θεούς και το κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον που ζούσαν μέχρι τότε. Απαρνούνται, κυριολεκτικά, τον παλιό τους εαυτό φεύγοντας μακριά από τις πατρογονικές τους εστίες προκειμένου να δώσουν ένα καινούργιο νόημα στη ζωή τους που γίνεται όλο και πιο δύσκολη ιδιαίτερα από το τέλος των κλασικών χρόνων. Ο νέος οικουμενικός κόσμος που δημιουργείται ιδιαίτερα μετά τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου προσελκύει όλο και περισσότερους ανθρώπους, οι οποίοι προσπαθούν απεγνωσμένα να δημιουργήσουν τις κατάλληλες συνθήκες για μια καλύτερη τύχη¹². Ο χώρος της Ανατολής αποτελεί γι' αυτούς μια διαρκή πηγή πλούτου και οι Έλληνες μέτοικοι είναι τα μέλη των πιο εύρωστων οικονομικά τάξεων, αλλά και διοικητικοί άρχοντες στις νέες πόλεις της ελληνιστικής οικουμένης¹³.

Η προαναφερόμενη κατάσταση σχετίζεται άμεσα με τη μεγάλη οικονομική κρίση που πλήττει ανεπανόρθωτα, κατά τη διάρκεια του 4ου π.Χ. αιώνα, τους κατοίκους της ηπειρωτικής Ελλάδας και κυρίως τα μέλη των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Η οικονομία της ηπειρωτικής Ελλάδας συνεχίζει να είναι αγροτική και να εξαρτάται από την εισαγωγή αγαθών από διάφορες άλλες περιοχές, όπως Εύξεινο Πόντο και Σικελία¹⁴. Η δύσκολη θέση του ελ-

11. Βλ. σχετικά P. McKechnie, *Outsiders in the Greek Cities in the Fourth Century BC* (London-New York, 1989), σελ. 16-33.

12. Βλ. σχετικά M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World* τόμ. I-III (Oxford, 1941), ιδιαιτ. τομ. I, σελ. 130-134. τόμ. II, σελ. 1054-1066. A. D. Nock, *Conversion*, ό.π., σελ. 33-34. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 55. Fr. W. Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος* (μετ. Τ. Δαρβέρης, επιμ. Α. Μανωλόπουλος, Π. Νίγδελης) (Θεσσαλονίκη, 1993), σελ. 87-88. J.-M. André - M.-Fr. Baslez, *Voyager*, ό.π., σελ. 43-54. C. Coulet, *Communiquer en Grèce Ancienne*, ό.π., σελ. 193-201. Βλ. επίσης τη μαρτυρία του Ξενοφώντος (*Άπομνημονεύματα* II, 1, 13, 7-14, 1) που αναφέρει την άποψη του Αρίστιππου του Κυρηνίου: «... Άλλ' έγώ τοι, έφη, ίνα μη πάσχω ταύτα, ούδ' είς πολιτείαν έμαυτόν κατακλείω, αλλά ξένος πανταχοῦ είμι...».

13. Βλ. σχετικά M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World*, ό.π., τομ. I, σελ. 158-159. τόμ. II, σελ. 912-914· 1032· 1070-1077. Fr. W. Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος*, ό.π., σελ. 82-84, 157-162. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 245-246.

14. Βλ. σχετικά M. P. Nilsson, *GRR*, τόμ. II, σελ. 46. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 39-40. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, ό.π., τόμ. I, σελ. 92-93· 98-99· 104-125.

ληνικού πληθυσμού γίνεται ακόμη δυσκολότερη, ιδιαίτερα, κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου. Η καταστροφή πολλών πόλεων και γενικά το ευρύτερο πολιτικο-οικονομικό πνεύμα της εποχής δημιουργεί μια ασυνήθιστη κατάσταση για τους ανθρώπους των ελληνικών πόλεων. Το έδαφος γίνεται όλο και πιο άγονο εξαιτίας της μη καλλιέργειάς του λόγω των πολέμων και δημιουργεί πολύ δύσκολες συνθήκες διαβίωσης ιδιαίτερα για τους κατοίκους της υπαίθρου χώρας¹⁵. Η διαφορά ανάμεσα στον «πλούτο» και στην «πενία» γίνεται φανερή και γι' αυτό το λόγο πολλοί αναγκάζονται να αναζητήσουν καλύτερη τύχη σε παλιές αποικίες των ελληνικών πόλεων ή ακόμη στο χώρο της ευρύτερης οικουμένης¹⁶. Οι κωμωδίες του Μενάνδρου περιγράφουν τη δεινή θέση των ανθρώπων της εποχής που ταλαιπωρούνται μέσα στη δίνη των γεγονότων¹⁷. Η «φιλοχρημοσύνη», η «ραθυμία» και η «αλαζονεία» κυριαρχούν όλο και περισσότερο στην καθημερινή συμπεριφορά των ανθρώπων των ελληνικών πόλεων¹⁸. Όλοι αυτοί οι παράγοντες δημιουργούν τους κυριώτερους λόγους για μετανάστευση στις νέες περιοχές της ελληνιστικής οικουμένης προς ανεύρεση καλύτερης τύχης¹⁹.

Οι ανομοιογενείς πληθυσμοί των ελληνιστικών χρόνων - έμποροι, περι-

15. Βλ. σχετικά M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, ό.π., τόμ. I, σελ. 90-125· 126-127.

16. Για την «πενία» στον Ισοκράτη, βλ. *Ίσοκράτης, παραγραφή προς Καλλίμαχον* 35,4, *προς Δημόνικον* 38,4, *Πλαταιϊκός* 50,2, *περί τής ειρήνης* 128,1 *περί τής ανταποδόσεως* 120,2, *Άρειοπαγειτικός* 51,4. Για τον «πλούτο», βλ. *Ίσοκράτης, προς Δημόνικον* 6, 2· 7, 3· 27, 6· 28, 2· 38, 4. *κατά τών Σοφιστών* 4, 7, *πανηγυρικός* 49, 4· 76, 5· 132, 7·151, 5·182, 8. *προς Νικοκλέα* 1,4· 5, 2· 32, 1. *Νικοκλής* 3, 2· 50, 1· 50, 5· 58, 1. *περί τής ειρήνης* 7, 5· 83, 5· 93, 10· 117, 1· 140, 3. *περί τής ανταποδόσεως* 5, 4· 31, 3· 70, 3· 151, 2· 159, 4· 160, 2· 251, 8· 307, 7. *Φίλιππος* 15, 5· 133, 2· 144, 2. *παναθηναϊκός* 76, 5· 132, 7· 159, 6· 197, 7. *προς Εϋθύνοον* 12, 3· 12, 7. *Άρειοπαγειτικός* 4, 3. *περί τής αντιδόσεως* 5, 4· 31, 3· 70, 3· 151, 2· 159, 4· 160, 2· 251, 8· 307, 7. *περί τοῦ ζεύγους* 31, 3. *Εὐαγόρας* 4, 1· 4, 3· 15, 6· 78,5 *ἐπιστολαί* : *Τιμοθέω* 71, 5. Για την οικονομική κατάσταση της εποχής M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, ό.π., τόμ. I, σελ. 74-125. τόμ. II, σελ. 1129. Πρβλ. επίσης A. Fuks, «Isokrates and the socio-Economic Situation in Greece», *Ancient Society* 3 (1972), 17-44. G.T. Griffith, «Athens in the Fourth Century», in: P.D.A. Garnsey-C.R. Whittaker, *Imperialism in the Ancient World* (Cambridge-London-New York-Melbourne, 1978), σελ. 127-144.

17. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ.71-79. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 135-136.

18. Βλ. σχετικά Πολύβιος, *Ίστορία* 5, 88, 3. 1-2· 6, 57. 3-4· 39, 7. 3-4. Πρβλ. επίσης M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World*, ό.π., τόμ. II, σελ. 624.

19. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World*, ό.π., τόμ. II, 1112-1115.

πλανώμενοι φιλόσοφοι, ρήτορες, ηθοποιοί, τυχοδιώκτες και εξόριστοι - μετακινούνται διαρκώς προκειμένου να βρουν μια καλύτερη μοίρα, και, ίσως, νέες πητές πλούτου²⁰. Πολλοί από τους ανθρώπους της εποχής προτιμούν να καταταχθούν ως μισθοφόροι στα στρατεύματα διαφόρων σατραπών της Ανατολής ή στα εκστατευτικά σώματα των Διαδόχων. Οι περιπλανώμενοι και διαρκώς μετακινούμενοι στρατιώτες ανάμεσα στα όρια των ελληνιστικών βασιλείων ή ακόμη και πέρα απ' αυτά, αποτελούν χαρακτηριστικό φαινόμενο της εποχής²¹. Τα μέλη των κατώτερων κοινωνικών τάξεων και οι σκλάβοι ζουν σε μια κατάσταση διαρκούς ανασφάλειας, καταπίεσης και μετακίνησης από μέρος σε μέρος²². Εξαιτίας των διαρκών πολέμων της εποχής μεταφέρονται από την Αίγυπτο, στη Συρία και τη Μ. Ασία, πωλούνται στη Δήλο και μεταφέρονται στη συνέχεια στην Ιταλία²³.

Ανάμεσα στους περιπλανώμενους πληθυσμούς της εποχής συγκαταλέγονται, επίσης, και οι έμποροι που μετακινούνται όλο και περισσότερο στο χώρο της Μεσογείου και της ευρύτερης οικουμένης²⁴. Καθώς οι κατακτήσεις,

20. Βλ. σχετικά R. Turcan, *The Cults of Roman Empire* (Oxford-Malden Ma., 1996 [reprint]), σελ. 16-17. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 617-626. Fr. W Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος*, ό.π., σελ. 91-99.

21. M. Rostovtzeff, *Social and Hellenistic History of the Hellenistic World*, ό.π., τόμ. I, σελ. 143-148. τόμ. II, σελ. 1033· 1117· 1126-1127. G.T. Griffith, *The Mercenaries of the Hellenistic World*, (Cambridge, 1935). P. McKechnie, *Outsiders in the Greek cities in the fourth century BC*, ό.π. σελ. 79-100. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 39-40· 45-46· 302-303. Fr. Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος*, ό.π., σελ. 89-91· 163-166. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 244-245 Seneca, *De beneficiis* III 22.

22. Βλ. σχετικά M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, ό.π., τόμ. I, σελ. 97. τόμ. II, σελ. 625-626· 781-783· 785· 1117. M.P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 46. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 385· 529. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του Ελληνικού κόσμου*, ό.π., σελ. 111-112. F. Bömer, *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom, erste Teil: Die wichtigern Kulte und Religionen in Rom im lateinischen Westen, dritter Teil: Die wichtigste Kulte der griechischen Welt* (zweite, durchgesehene und von P. Hertz in Verbindung mit dem Verfasser erweiterte Auflage) (Forschungen zur Antike Sklaverei, Bde XIV, 1 and XIV, 3) (Wiedbaden, 1981-1990).

23. Σχετικά με τη σημασία της Δήλου, βλ. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, ό.π., τόμ. I, 230-236· 692-693. τόμ. II, σελ. 702· 743-745· 787-799. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 374· 377· 381. N.K. Rauth, *The Sacred Bonds of Commerce. Religion, Economy and Trade at Hellenistic Delos* (Amsterdam, 1993). G. Reger, *Regionalism and Change in the Economy of Independent Delos, 314-167 B.C.* (Hellenistic Culture and Society, XIV) (Berkeley-Los Angeles, London, 1994). J. Mikalson, *Religion in Hellenistic Athens*, ό.π., σελ. 208-241. Chr. Habicht, *Η ελληνιστική Αθήνα* (μετ. Γ. Κοίλης) (Αθήνα, 1998), σελ. 322-344.

24. Βλ. σχετικά M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic*

του Μ. Αλεξάνδρου άλλαξαν ριζικά το παραδοσιακό πολιτικο-οικονομικό σκηνικό και δημιούργησαν μια νέα πραγματικότητα με κέντρο βάρους το χώρο των ελληνιστικών βασιλείων, σημειώνεται μια άνευ προηγουμένου ανάπτυξη του εμπορίου και δημιουργούνται νέα εμπορικά κέντρα στο χώρο της ευρύτερης οικουμένης. Σ' αυτή την περίπγση ώθηση δίνει το ιδιαίτερα ανεπτυγμένο οδικό σύστημα της Περσικής αυτοκρατορίας, μέσω του οποίου μετακινούνται άνθρωποι και αγαθά σ' όλα τα σημεία της ελληνιστικής οικουμένης²⁵. Παράλληλα ανακαλύπτονται νέες εμπορικές οδοί, μέσω των οποίων μεταφέρονται, κυρίως από τις πλουτο-παραγωγικές περιοχές της Ανατολής, αγαθά και κυρίως σιτηρά σ' ολόκληρη την επικράτεια της ελληνιστικής οικουμένης²⁶. Τότε δημιουργούνται πολλά σημαντικά κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου (π.χ. Αλεξάνδρεια), που καθίστανται ο πόλος έλξης των μετακινούμενων ανθρώπων της εποχής²⁷. Παράλληλα πολλά από τα παλιά εμπορικά κέντρα της Μεσογείου (π.χ. Πειραιάς) διατηρούν ακόμη και κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής, την ιδιαίτερη σημασία τους²⁸. Παράλληλα με τη μετακίνηση των ελληνικών πληθυσμών παρατηρείται, κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής και μια αντίστροφη πορεία από το χώρο της Ανατολής προς τη Δύση. Σ' όλες τις παραπάνω περιοχές κινείται, επίσης, και πλήθος ιερέων ανατολικών κυρίως λατρειών και εκπρόσωποι διαφόρων φιλοσοφικών σχο-

World, ό.π., τόμ. Ι, σελ. 168-169. τόμ. ΙΙ, σελ. 1238-1252. A.D. Nock, *Conversion*, ό.π., σελ. 48-49. P. McKechnie, *Outsiders in the Greek cities in the fourth century BC*, ό.π., σελ. 178-203. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 362-381· 536. Fr.W. Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος*, ό.π., σελ. 227-229.

25. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World*, ό.π., τόμ. Ι, σελ. 169-187· 381-404· 541· 565-566. τόμ ΙΙ, σελ. 619-620. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 326-327· 378-381.

26. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, ό.π., τόμ. Ι, σελ. 133· 313· 386-389· 407· 455. τόμ. ΙΙ, σελ. 795· 854-855· 923· 925-929· 1244· 1246· 1248· 1555· 1556. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 371.

27. Σχετικά με τη σημασία της Αλεξάνδρειας βλ. M.P. Fraser, *Prolemaic Alexandria*, τομ. I-III (Oxford, 1972), τόμ. Ι, σελ. 7· 20-21. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World*, ό.π., τόμ. Ι, σελ. 315-422. R. E. Wycherley, *How the Greeks Built Cities* (London, 1962), σελ. 35. J. Ferguson, *Heritage of Hellenism* (London, 1973), σελ. 29, εικ. 16. H. Heinen, «Alexandrien-Weltstadt und Residenz», in: N. Hinske (Hrsg.), *Kulturbegegnungen dreier Jahrtausende im Schmelztiegel einer mediterranen Großstadt* (Mainz, 1981), σελ. 3-12. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 80-90· 155-130. Fr. W. Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος*, ό.π., σελ. 155-157. Πρβλ. Στράβων 17, 1, 7. 13. Δίων Χρυσόστομος, *Πρός Άλεξανδρείς* 35-36.

28. Σχετικά με τη σημασία του Πειραιά βλ. P. Garland, *The Pireus form the fourth to the first century B.C.* (London, 1987). J.D. Mikalson, *Religion in Hellenistic Athens*, ό.π., σελ. 30· 43· 45· 51-52. 102-103· 106· 137-144· 204. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 152.

λών της εποχής. Οι περιπλανώμενοι ιερείς των διαφόρων λατρειών, όπως της Ίσιδας-Σάραπι, Κυβέλης - Άττι, Συρίας θεάς, του Σαβαζίου δίνουν με την παρουσία τους το στίγμα και το «πνεύμα της εποχής» τους²⁹.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της εποχής είναι η αλλαγή (του κλειστού οργάνωσης) του κοινωνικού-πολιτικού συστήματος της εποχής, το οποίο διαφέρει ριζικά απ' αυτό της παραδοσιακής αρχαιοελληνικής πόλης-κράτους. Η κοινωνία των αρχαϊκών και (κυρίως) των κλασιών χρόνων, όπως άλλωστε και όλες οι παραδοσιακές κοινωνίες του αρχαίου κόσμου, τονίζει ιδιαίτερα την έννοια του «κέντρου», τόσο στην πολιτική όσο και στη θρησκεία και τον στατικό και κλειστό χαρακτήρα της. Το τελευταίο χαρακτηριστικό της μάλλον συντελεί, ώστε να αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη εσωστρέφεια. Ο περιορισμένο χώρος της πόλης-κράτους αποτελεί τον ασφαλή χώρο όπου το παραδοσιακό θρησκευτικο-κοινωνικό σύστημα προστατεύει τα μέλη του από τους εξωτερικούς κινδύνους. Η διχοτομία μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της αντίληψης των αρχαϊκών κοινωνιών³⁰. Τα όρια της πόλης δηλώνουν το όριο ανάμεσα στον ολιτισμένο και απολίτιστο, ανάμεσα στον μόνιμο και στο νομαδικό τρόπο ζωής. Η διχοτομία του «εμείς» και «οι άλλοι» κυριαρχεί³¹. Ο χώρος που εκτείνεται πέρα από τα όρια του πολιτισμένου κόσμου κατοικείται από επικίνδυνες δυνάμεις, δαίμονες ή ανθρώπους που διαφέρουν ριζικά ως προς την μορφή, τις συνήθειες και

29. Σχετικά με τους περιπλανώμενους ιερείς των ελληνιστικών χρόνων βλ. P. Bowers, «Paul and Religious Propaganda in the First Century» *NT* 22 (1980), 316-323, ιδιαίτ. σελ. 318-320. L. Vidman, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern* (RGV, 29 (Berlin, 1970), σελ. 33-37. W. Burkert, «Itinerant Diviners and Magicians. A neglected Area of Contact», in: R. Hägg (ed.), *The Greek Renaissance of the Eight Century BC: Tradition and Innovation* (Skrifter Utivns av Svenska Institutet Athen, 30) (Stockholm, 1983), σελ. 111-119. R. Turcan, *The Cults of Roman Empire* (Transl. Ant. Nevill) Oxford, 196 [reprint], σελ. 139· 166· 248· 259. W. D. Furley - J. N. Bremmer, *Greek Hymns* (Studien und Texte zu Antike und Christentum, 9) (Tübingen, 2001), τόμ. I: *The Texts in Translation*, σελ. 222-223. Βλ. επίσης το κείμενο της λεγόμενης «Αρεταλογίας της Ίσιδας», στο «περί τοῦ βίου τοῦ Αἰσώπου», βλ. σχετικά M. Totti, *Ausgewahlte Texte der Isis - und Serapis Religion* (Hildesheim-Zürich, 1985), σελ. 56-59.

30. J. Z. Smith, «The Wobbling Pivot», in: *idem*, *Map is not Territory* (Chicago, 1993), σελ. 88-103, ιδιαίτ. σελ. 98-99. του ιδίου, «Earth and Gods», in: *idem*, *Map is not Territory*, ό.π., σελ. 104-128, ιδιαίτ. σελ. 107-119. του ιδίου, «Earths and Gods», in: *idem*, ό.π. σελ. 186-189. του ιδίου, «Map is not Territory», in: *idem*, ό.π., σελ. 289-309, ιδιαίτ. σελ. 294-295. P. Bilde- T. Engberg- Pedersen- L. Hannestad - J. Zahle- Kl. Randsborg (eds.), *Centre and Periphery in the Hellenistic World* (Studies in Hellenistic Civilization, IV) (Aarhus, 1996).

31. Βλ. σχετικά E. Levy, «Naissance du concept de barbare», *Ktéma* 9

τις αντιλήψεις του πολιτισμένου κόσμου. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, η σύγχρονη έρευνα χαρακτηρίζει την αρχαιοελληνική κοινωνία ως «κεντρομόλο»³².

Κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων ο τρόπος σκέψης των ανθρώπων και η μορφή που παίρνει ο κόσμος αλλάζει. Η οικουμενική διάσταση του «κόσμου» συντελεί στη ριζική μεταβολή του ανθρώπινου κοσμοειδώλου. Η έννοια της γνώσης δεν καθορίζεται πλέον από τοπικά αλλά από οικουμενικά ιδεώδη. Σ' αυτό, εκτός από τους παραπάνω παράγοντες συντελούν και οι μετακινούμενοι πληθυσμοί οι οποίοι δεν συνδέονται με καμία από τις παραδοσιακές αξίες των τόπων όπου εγκαθίστανται. Έτσι γίνονται ένθερμοι υποστηρικτές των οικουμενικών ιδεωδών, ώστε να αποκτήσουν τουλάχιστον μια κοινωνική υπόσταση μέσα το νέο τους περιβάλλον³³. Σαφή διατύπωση του πνεύματος αυτής της εποχής αποτελεί η μαρτυρία του Μελέαγρου σ' ένα επίγραμμα της «Παλατινής Ανθολογία»: «εί δὲ Σύρος, τί τὸ θαῦμα; μίαν, ξένε, πατρίδα κόσμον ναίομεν, ...»³⁴. Ο τρόπος σκέψης των ανθρώπων διευρύνεται και δεν καθορίζεται πλέον από τα στενά ελληνοκεντρικά πλαίσια, τα οποία κυριαρχούσαν κατά τα κλασικά χρόνια, αλλά από τη συμμετοχή των ανθρώπων στον ελληνικό πολιτισμό³⁵.

Όλες αυτές οι αντιλήψεις ενισχύονται όλο και περισσότερο εξαιτίας και των ιδεών που διακηρύσσουν οι εκπρόσωποι των διαφόρων φιλοσοφικών

(Civilisations de l'orient, del Grèce et à Rome. Université des sciences humanines de Strasbourg, Centre des recherches sur le proche-orient et à Grece antiquae, groupe de recherche d'histoire romaine) (1984), σελ. 6-17. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 339. C. Coulet, *Communiquer en Grèce Ancienne*, ό.π., σελ. 201-210. Π. Παχής, *Δήμητρα Καρποφόρος. Θρησκεία και οικονομία στην αρχαιοελληνική κοινωνία* (Θρησκευολογία, 17) (Αθήνα, 1998), σελ. 84·86·133-134. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 18-20·103-104·189-190. Βλ. επίσης σχετικά μ' αυτό το διαχωρισμό 'Αριστοφάνης, *Βάτρ.* 354-356. 'Ηρόδοτος 8, 65, 4. 'Ισοκράτης, *Πανηγ.* 157. Suetonius, *Nero*, 34.

32. Βλ. παρακάτω υποσ. 40.

33. Σχετικά με την «οικουμένη» που δημιουργείται κατά τους ελληνιστικούς χρόνους βλ. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., passim.

34. *Παλατινή 'Ανθολογία* 7, 417, 5-6. Πρβλ. επίσης τις απόψεις του κυνικού φιλοσόφου Τέλη που ζει κατά τη διάρκεια του 3ου π.Χ. αιώνα, στο έργο του *περί φυγής*, 25, 4-7: οὔτω καὶ δεῦρο ἄβατον ἡγησάμενος τὴν ἰδίαν μεταβάς ἀλλαχοῦ κατοικῶ, δύναμαι δὲ μεταβάς ὡσπερ ἐξ ἐτέρας νεὼς εἰς ἐτέραν ὁμοίως εὐπλοεῖν, οὔτως ἐξ ἐτέρας πόλεως εἰς ἐτέραν ὁμοίως εὐδαιμονεῖν. Βλ. επίσης P. Pakkanen, *Interpreting Early Hellenistic Religion* (Papers and Monographs of the Finnisch Institute at Athens, vol. III) (Helsinki, 1996), σελ. 121-122.

35. Βλ. σχετικά 'Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 50, 2-8 τὸν δ' ἀπολέλοιπεν ἡ πόλις ἡμῶν περὶ τὸ φρονεῖν καὶ λέγειν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὥσθ' οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγόνασιν, καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκεν μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς

σχολών της ελληνιστικής εποχής. Από τον 3ο έως τον 1ο π.Χ. αιώνα κυριαρχούν στον ελληνιστικό κόσμο σπουδαίες φιλοσοφικές διδασκαλίες, όπως της Ακαδημίας, των Επικουρίων, και κυρίως των Στωϊκών³⁶. Ανάμεσά τους κυρίαρχη θέση κατέχουν οι Κυνικοί, οι οποίοι υποστηρίζουν την ελευθερία και την απόσπαση των ανθρώπων από το συμβατικό τρόπο της κοινωνικής ζωής. Οι παραδοσιακές αξίες της θρησκευτικο-κοινωνικής ζωής των ανθρώπων που έδιναν μέχρι τώρα νόημα στη ζωή τους αμφισβητούνται. Ο Αντισθένης ιδρύει τη Σχολή των Κυνικών και οι περιπλανώμενοι οπαδοί αυτής της Σχολής γίνονται οι χαρακτηριστικές μορφές των ανθρώπων που κυριαρχούν ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορικής εποχής³⁷. Ο άνθρωπος της ελληνιστικής εποχής επηρεάζεται σαφώς και από τον τρόπο σκέψης των Στωϊκών, οι οποίοι με τις διδασκαλίες τους για τον «κοσμοπολιτισμό», συντελούν ώστε ο άνθρωπος να αισθάνεται ολόκληρη την οικουμένη ως πατρίδα του³⁸. Οι άνθρωποι θεωρούν ότι δεν είναι πλέον δεμένοι σε κάποιο συγκεκριμένο τόπο ή ότι δεν συνδέονται με τους πατρώους θεούς και το κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον που ζούσαν μέχρι τότε. Οι παραδοσιακές αξίες της θρησκευτικο-κοινωνικής ζωής αμφισβητούνται έντονα, χωρίς ωστόσο να παραγκωνίζο-

διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας. Βλ. επίσης, H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 113-114.

36. Σχετικά με τις φιλοσοφικές τάσεις της εποχής βλ. A.A. Long, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία Στωϊκοί, Επικουρείοι, Σκεπτικοί* (μετ. Στ. Δημόπουλος - Μ. Δραγώνα - Μοναχού) (Αθήνα, 1997). M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 249-268· 395-466. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 52-64· 602-646. Fr. W. Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος*, ό.π., σελ. 249-257. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 126-133· 273-274.

37. Βλ. σχετικά A.D. Nock, *Conversion, The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo* (London-Oxford-New York, 1972 [reprint]), σελ. 168-169. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 125.

38. Σχετικά με τη διδασκαλία των Στωϊκών για τον κοσμοπολιτισμό, βλ. Πλούταρχος, *περί τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς* 329a 8-329b3: «Καὶ μὴν ἡ πολὺ θαυματομένη πολιτεία τοῦ τῆν Στωϊκῶν αἵρεσιν καταβαλομένου Ζήνωνος (fr. 262) εἰς ἓν τοῦτο συντείνει κεφάλαιον, ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ δήμους οἰκῶμεν ἰδίους ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίους, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἠγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἰς δὲ βίος ἢ καὶ κόσμος, ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ, κοινῶ συντρεφομένης...»· Διογένης Λαέρτιος, *περί τοῦ βίου τῶν φιλοσόφων* 6, 63.3: «ἔρωτηθεὶς πόθεν εἶη, “κοσμοπολίτης”, ἔφη...». Πρβλ. επίσης, M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World*, ό.π., τομ. II, σελ. 1121. H.C. Baldry, «Zero's Ideal State», *JHS* 79 (1959), 3-15. A.D. Nock, *Conversion*, ό.π., σελ. 171-172. M.P. Nilsson, *GRR*, τόμ. II, σελ. 293-294. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 64· 312· 388.634. P. Pakkanen, *Interpreting Early Hellenistic Religion*, ό.π., σελ. 121-128.

νται. Δεν πρέπει να διαφεύγει από την προσοχή μας ότι η συγκεκριμένη εποχή διακρίνεται από τη συνύπαρξη καινοφανών και παραδοσιακών στοιχείων³⁹.

Η αλλαγή στον τρόπο σκέψης συντελεί ώστε οι άνθρωποι να μην περιορίζονται από τα στενά όρια της πόλης-κράτους και του ελληνικού χώρου αλλά να εντάσσονται στον ευρύτερο οικουμενικό χώρο των ελληνιστικών βασιλείων. Τα εθνικά στεγανά πλαίσια της κλασικής εποχής παύουν να υφίστανται και καθιερώνεται μια νέα πραγματικότητα. Αναπτύσσονται κοινωνίες που διακρίνονται για τον «φυγόκεντρο» τους χαρακτήρα που διακρίνονται, σε αντιδιαστολή με τις «κεντρομόλες», από το δυναμικό και ανοικτό τους χαρακτήρα⁴⁰. Οι άνθρωποι κινούνται αέννα προς το άγνωστο αδιαφορώντας τις περισσότερες φορές για τους κινδύνους και τις μεταβολές και στόχευαν να φθάσουν στα όρια του κόσμου.

Το άτομο βρίσκεται μέσα σ' ένα περιβάλλον όπου δεν υπάρχει ούτε αρχή ούτε τέλος. Αντιμετωπίζει νέες κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις, οι οποίες διαφέρουν εντελώς από τον παραδοσιακό τρόπο ζωής του. Το κλειστό σύστημα της οικογένειας, της φυλής και της πόλης-κράτους παραχωρεί τη θέση του σ' ένα σύστημα οικουμενικών διαστάσεων⁴¹. Άλλωστε, σε σχέση με τον ομοιογενή κόσμο των κλασικών πόλεων-κρατών, η ελληνιστική κοινωνία είναι πολύμορφη και δε συνοφίζεται εύκολα κάτω από ένα κοινό παρανομαστή: η γεωγραφική έκταση του ελληνιστικού κόσμου είναι τεράστια και καθώς το ελληνικό στοιχείο κάθε περιοχής αναμειγνύεται με το ντόπιο πληθυσμό δεν υπάρχει αδιαμφισβήτητο πολιτικό ή πολιτιστικό κέντρο⁴². Δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας ότι με βάση πάντοτε τα κοινωνικο-πολιτι-

39. Σχετικά με τη συνύπαρξη καινοφανών και παραδοσιακών στοιχείων κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής βλ. J. Mikalson, *Religion in Hellenistic Athens*, ό.π., σελ. 315. Z. Stewart, «La religione», in: R. Bianchi Bardinelli (ed.), *Storia della civiltà dei greci*, (Milano, 1977), τομ. 8, σελ. 603-616. M.P. Nilsson, *GGR*, τομ. II, σελ. 1-10. F. Graf, «Bemerkungen zur bürgerlichen Religiosität im Zeitalter des Hellenismus», in: M. Wörle - P. Zanker (Hrsg.), *Stadtbild und Bürgerbild des Hellenismus* (Vestigia, 47) (München, 1995), σελ. 103-114.

40. Σχετικά με τη διάκριση μιας κοινωνίας ως «κεντρομόλου» και «φυγοκέντρου» βλ. J. Z. Smith, «The Wobbling Pivot», in: *idem*, *Map is not Territory*, ό.π., σελ. 88-103, ιδιαίτ. σελ. 101 του ιδίου, «The Influence of Symbols on Social Change», in: *idem*, *Map is not Territory*, ό.π., σελ. 131-132.

41. Σχετικά με τη δομή της αρχαίας ελληνικής πόλης-κράτους βλ. R. Parker, *Athenian Religion. A History* (Oxford 1996), σελ. 56-66· 103-121. L.H. Martin, «Akin to the Gods or One to Another? Comparison with Respect to Religious in Antiquity», in: H.-J. Klimkeit (Hrsg.), *Vergleichen und Verstehen in der Religionswissenschaft* (Wiesbaden, 1997), σελ. 147-159, ιδιαίτ. σελ. 151-157. του ιδίου, «Comparativism and Sociobiological Theory», *Numen* XLVIII, 3 (2001), 290-308, ιδιαίτ. σελ. 293-302.

κά δεδομένα της εποχής, περισσότερο μπορεί να γίνει λόγος για συνύπαρξη παρά για μια συγχώνευση των λαών που κατοικούν στο περιβάλλον της ελληνιστικής οικουμένης⁴³. Οι πολιτικές συνθήκες δεν είναι σταθερές καθώς ποτέ δεν έλειπαν οι πόλεμοι, οι κατακτήσεις και οι εσωτερικές συγκρούσεις για την εξουσία μέσα στα βασίλεια. Τα πελώρια τείχη και τα άλλα οχυρωματικά έργα των ελληνιστικών χρόνων, μαρτυρούν την ανασφάλεια της εποχής που προέρχεται κυρίως από τους διαρκείς πολέμους των Διαδόχων⁴⁴. Καμία πολιτική δύναμη δεν είναι σταθερή. Οι πειρατές και οι ληστές αποτελούν έναν από τους μεγαλύτερους κινδύνους για τους κατοίκους των ελληνιστικών πόλεων και κυρίως της υπαίθρου⁴⁵. Η υπαίθρος χώρα ερημώνει τόσο από τους διαρκείς πολέμους στο χώρο της ηπειρωτικής Ελλάδας όσο και από την έλλειψη εργατικού δυναμικού.

Το παραπάνω ιστορικό πλαίσιο συντελεί ώστε ο άνθρωπος από την οργανωμένη κοινωνική και θρησκευτική πραγματικότητα της πόλης-κράτους να βρεθεί σ' ένα κόσμο άμετρης ελευθερίας, μεταβολών και διαρκούς περιπλάνησης. Η διαρκής μετακίνηση των Ελλήνων και η τάση ανακάλυψης νέων περιοχών και αντιλήψεων συντελούν κατά κύριο λόγο στη δημιουργία του νέου αυτού κόσμου⁴⁶. Το αίσθημα της αλλαγής γίνεται όλο και μεγαλύτερο· οι Έλληνες παρ' όλο που είναι υπερήφανοι για την καταγωγή τους και προσπαθούν να διατηρήσουν ακόμη και στο νέο τους περιβάλλον την πατρογονική τους υπόσταση, σιγά - σιγά όμως επηρεάζονται από τις οικουμενικές αντιλήψεις.

Μέσα σ' αυτό τον διαρκώς μεταβαλλόμενο κόσμο οι άνθρωποι αναγκάζονται να ταξιδεύουν, να ξενιτεύονται και να χάνουν ακόμη και την παραμικρή σύνδεση με το αρχικό σημείο εκκίνησής τους. Η κοινωνικότητα του ανθρώπου διακυβεύεται έντονα, αφού σύμφωνα με τον Αριστοτέλη «ο άνθρωπος

42. Βλ. σχετικά A. D. Nock, *Conversion*, ό.π., σελ. 33-37. M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 25-26· 29· 35-37.

43. Βλ. σχετικά H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., 256-257.

44. Σχετικά με τους διαρκείς πολέμους των Διαδόχων, βλ. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World* (Oxford-New York, 1941 [reprint]), τόμ. I, σελ. 140-141. P. Green *Alexander to Actium*, ό.π., σελ., 26-35· 119-134· 137-154· 248-265· 287-311· 523-544. Βλ. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 60-77· 149-187· 228-233· 280-303.

45. Σχετικά με το φαινόμενο της πειρατείας κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων βλ. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*. τόμ. I, σελ. 135· 202· 207. τόμ. II, 783-785. P. McKechnie, *Outsiders in the Greek Cities in the fourth century BC*, ό.π., σελ. 101-141. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 111.

46. Βλ. σχετικά P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 207.

που ζει μόνος τους και μακριά από κάθε μορφή οργανωμένου κοινωνικού συνόλου δεν έχει καμία σχέση με το ανθρώπινο γένος και θα πρέπει να είναι θεός ή ζώο»⁴⁷. Αν και ο έλληνας φιλόσοφος σκέφτεται, σύμφωνα με τα δεδομένα του οργανωμένου κοινωνικού συνόλου της κλασικής πόλης-κράτους, ωστόσο τα κλασικά ιδεώδη δεν παύουν να παίζουν σημαντικό ρόλο, ακόμη και σε μια τόσο ταραγμένη εποχή, όπως αυτή των ελληνιστικών χρόνων. Ο άνθρωπος αισθάνεται δέσμιος της αβεβαιότητας, της διαρκούς μεταβολής και της άσκοπης περιπλάνησης μέσα στον απέραντο κόσμο. Βρίσκεται αντίμετωπος με την έννοια του απέραντου, του ανεξιχνίαστου, γεγονός που του δημιουργεί ένα έντονο αίσθημα αμηχανίας και ανασφάλειας· είναι το τίμημα της ελευθερίας και της απεμπόλισης του πατρογονικού περιβάλλοντος και του συλλογικού τρόπου ζωής των προγόνων του⁴⁸. Συνέπεια των παραπάνω παραμέτρων είναι η ανάπτυξη του ατομικισμού, η οποία σχετίζεται με την ελεύθερη διακίνηση των αντικαθιστά το συλλογικό πνεύμα των κλασικών χρόνων⁴⁹.

Ο άνθρωπος των ελληνιστικών χρόνων ζει σε μια περίοδο «κρίσης της ελευθερίας»⁵⁰. Από την οργανωμένη κοινωνική και θρησκευτική ζωή της πόλης-κράτους περνά σ' ένα κόσμο άμετρης ελευθερίας, μεταβολών και διαρκούς περιπλάνησης. Οι νόμοι του πατρογονικού του περιβάλλοντος, που τον υπαγόρευαν να ζει σύμφωνα με τους κανόνες της φυλής του και της πόλης-κράτους, δεν αποτελούν πλέον καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση του καθημερινού τρόπου ζωής. Η ελευθερία της επιλογής επηρεάζει καθοριστικά τον τρόπο σκέψης και τη θρησκευτική συμπεριφορά των ατόμων που ζουν σ' ένα περιβάλλον οικουμενισμού και συγκρητισμού.

47. Βλ. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253α 27-29: ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός. Πρβλ. επίσης, L. H. Martin, «The Anti-Individualistic Ideology of Hellenistic Culture», *Numen* XLI, 2 (1994), 117-140, ιδιαίτ. σελ. 126.

48. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World*, ὁ.π., τόμ. II, σελ. 1095-1097. P. Green, *Alexander to Actium*, ὁ.π., σελ. 382-395.

49. Σχετικά με το φαινόμενο του ατομικισμού βλ. M. Rostovtzeff, *Social and Economic World*, ὁ.π., τόμ. II, σελ. 1121. P. Green, *Alexander to Actium*, ὁ.π., σελ. 588. W. Burkert, *Ancient Mystery Cults* (Cambridge, Ma, 1987), 11. M.P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 250. L. H. Martin, *Hellenistic Religions, An Introduction* (New Oxford, 1987), σελ. 23-24. Fr. W. Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος*, ὁ.π., σελ. 306-310. P. Pakkanen, *Interpreting Early Hellenistic Religion*, ὁ.π., σελ. 109-121. Αντίθετη άποψη εκφράζει ο L. H. Martin («The Anti-Individualistic Ideology of Hellenistic Culture», ὁ.π., 125-134) όπου εκφράζει την άποψη ότι δεν επικρατεί κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής ο «ατομικισμός» αλλά η «κοινωνικοποίηση» των ατόμων κυρίως εντός των θιάσων.

50. Βλ. σχετικά P. Brown, «The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity», in: *idem, Society and the Holy in the Late Antiquity* (Berkeley, 1982), σελ. 148. Πρβλ. επίσης L.H. Martin, *Hellenistic Religions*, ὁ.π., σελ. 24.

Οι νέες πόλεις που ιδρύονται στο περιβάλλον των ελληνιστικών βασιλείων, οι οποίες αποτελούν ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής, ακολουθούν τον ελληνικό κοινωνικο-θρησκευτικό τρόπο ζωής, αλλά η δομή τους διαφέρει κατά πολύ από την αντίστοιχη παραδοσιακή της πόλης-κράτους⁵¹. Η έννοια του μέτρου, για παράδειγμα, παραχωρεί τη θέση της στο τεράστιο, που διακρίνει την αντίληψη του ανατολικού χώρου. Στις μεγαλουπόλεις αυξάνονται επικίνδυνα τα μέλη των κατωτέρων τάξεων και υπάρχει μια τρομερή ανισότητα, φαινόμενο άγνωστο κατά τη διάρκεια των κλασικών χρόνων. Οι περισσότεροι κατοικοί των νέων πόλεων είναι ξένοι. Η εγκατάστασή τους σ' αυτές είναι αποτέλεσμα της μετακίνησής τους από το περιβάλλον του παλαιού κόσμου σ' αυτό του νέου, μέσα στο οποίο αισθάνονται το αίσημα της αβεβαιότητας, αφού δεν υπάρχει κάποιος συγκεκριμένος συγγενικός ή φυλετικός δεσμός που να τους συνδέει με τα υπόλοιπα μέλη του ευρύτερου πληθυσμού των πόλεων ή των περιοχών στις οποίες έχουν μεταναστεύσει⁵².

Η ύπαιθρος χώρα της ηπειρωτικής Ελλάδας διαρκώς ερημώνει. Το ίδιο συμβαίνει, τις περισσότερες φορές, και στη Μ. Ασία, Συρία και Αίγυπτο⁵³. Η υψηλή φορολογία που επιβάλλουν οι άρχουσες τάξεις προς το γηγενή πληθυσμό και στους κατοίκους της υπαίθρου δημιουργεί δυσβάσταχτες συνθήκες διαβίωσης⁵⁴. Ο αγροτικός χαρακτήρας της θρησκείας, που αποτελεί ένα από τα κυριότερα γνώρισμα του ελληνικού πληθυσμού μεταφερόμενος στο περιβάλλον των μεγάλων πόλεων χάνει το πηγαιό αυθορμητισμό του επειδή τις περισσότερες φορές βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας⁵⁵.

51. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World*, τόμ. I, σελ. 132-135. 255-602. M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 35-37. P. Green, *Alexander to Actium*, σελ. 155-170. Fr. W. Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος, ό.π.*, σελ. 55-58· 186-198. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου, ό.π.*, σελ. 100-102· 255-256.

52. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World, ό.π.*, τόμ. I, σελ. 203-215. τόμ. II, σελ. 615-632. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου, ό.π.*, σελ. 112-113. I. Svencickaya, «Der Stadtmensch der hellenistische Zeit: Erscheinungsbild und Lebensweise», in: B. Funck (Hrsg.), *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters. Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums, 9-14. März 1994 in Berlin* (Tübingen, 1996), σελ. 611-627.

53. Σχετικά με την ιδιαίτερη σημασία της Μ. Ασίας, Αιγύπτου και της Συρίας ως εμπορικών κέντρων, της εποχής, βλ. M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 310-316.

54. Βλ. σχετικά M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World, ό.π.*, τόμ. I, σελ. 338-469· 472, τόμ. II, σελ. 713-736. Πρβλ. επίσης, Fr. W. Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος, ό.π.*, σελ. 142-155· 223-227· 279-232.

55. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World, ό.π.*, τόμ. II, 906-914· 1116· 1180-1188. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου, ό.π.*, σελ. 248-250.

Τις περισσότερες φορές μάλιστα προκαλεί αισθητήματα καχυποψίας, επειδή εκφράζει τις κατώτερες κοινωνικά τάξεις των μεγαλουπόλεων.

Ως αντίδραση όλοι οι «παρεπίδημοι» κάτοικοι προσπαθούν να οργανωθούν σε κοινούς συλλόγους, οι οποίοι στηρίζονται στα δεδομένα των «θιάσων» και των «εράνων» που είναι (ιδιαίτερα οι τελευταίοι) συνεκτικοί κρίκοι της συλλογικής κοινωνικής ζωής των πόλεων-κρατών ήδη από την εποχή των αρχαϊκών χρόνων. Κοινός παρανομαστής της συνύπαρξης των μετοίκων στις νέες πόλεις αποτελούν, αρχικά τουλάχιστον, τα κοινά τους θρησκευτικο-κοινωνικά ιδεώδη⁵⁶. Αργότερα όμως ο παράγοντας αυτός μεταβάλλεται βαθμιαία, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των λεγόμενων αυτοκρατορικών χρόνων, με αποτέλεσμα, όπως θα αναφέρουμε παρακάτω, να αναπτυχθεί ένας εντελώς διαφορετικός τρόπος οργάνωσης και κυρίως κοινωνικής σύνδεσης ανάμεσα στα μέλη τους.

Η πολιτική κατάσταση και οι αντιλήψεις των Διαδόχων επηρεάζουν αποφασιστικά τα πολιτικο-θρησκευτικά δεδομένα της εποχής, τα οποία θεωρούνται αδιανόητα για τον τρόπο σκέψης των κλασικών χρόνων. Η πολιτική αποτελεί άλλωστε έναν από τους κυριότερους παράγοντες διαμόρφωσης των θρησκευτικών δεδομένων και αντιλήψεων για κάθε εποχή. Η σχέση αυτή δεν είναι φυσικά καινούργια, αλλά γνωστή για την αρχαιοελληνική θρησκεία, ήδη, από την μυκηναϊκή εποχή, γίνεται όμως ακόμη πιο έντονη κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής εξαιτίας της επικράτησης του θεσμού των θεοποιημένων ηγεμόνων, ο οποίος βρίσκει την πιο ιδανική του έκφραση στο φαινόμενο του Ευημερισμού⁵⁷. Σύντομα όμως έρχεται η απογοήτευση, εφόσον οι ηγεμόνες ενδιαφέρονται κυρίως για την προσωπική τους δόξα και την αύξηση του

56. M. Rostovtzeff, *Social and Hellenistic History of Hellenistic World*, ό.π., τόμ. II, σελ. 623-624. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 363-364. Fr. W. Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος*, ό.π., σελ. 85-87. R. Parker, *Athenian Religion*, ό.π., σελ. 5· 151· 266· 333-342. J. Mikalson, *Religion in Hellenistic Athens*, ό.π., σελ. 30· 31· 43· 45· 143· 145· 146-147· 148· 151-152· 153-155· 214· 229-232· 235-238· 275-277· 292· 294, 298· 309· 313· 318.

57. Βλ. σχετικά M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 294. Σχετικά με το θεσμό των θεοποιημένων ηγεμόνων της εποχής M. P. Nilsson, ό.π., σελ. 35-185. E. Gruen, «The King as Benefactor: Some Remarks on Ideal Kingship in the Age of Hellenismus», in: A.W. Bulloch - E.S. Gruen - A.A. Long - A. Stewart (eds.), *Images and Ideologies: Self-Definition in the Hellenistic World* (Hellenistic Culture and Society, XII) (Berkeley - Los Angeles-London, 1993), σελ. 7-24. L. Koenen, «The Ptolemaic King as a religious Figure», in: A.W. Bulloch - E.S. Gruen - A.A. Long - A. Stewart (eds.), ό.π., σελ. 25-115. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 397-406. Fr.W. Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος*, ό.π., σελ. 99-105· 295-306. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 78-80· 85-86· 124-125· 236-240· 272-273. Σχετικά με τον Ευημερισμό βλ. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World*, ό.π., τόμ. II, σελ.

προσωπικού τους πλούτου και όχι για την επίλυση των προβλημάτων των υπηκόων τους.

Η κατάσταση αυτή γίνεται ακόμη πιο έντονη μετά την κατάκτηση και του τελευταίου προπύργιου του ελληνιστικού κόσμου, της Αιγύπτου, το 31 π.Χ. από τον Οκταβιανό Αύγουστο. Η έναρξη των λεγόμενων αυτοκρατορικών χρόνων και η επικράτηση της «ρωμαϊκής ειρήνης» δημιουργεί νέα δεδομένα για την ελεύθερη μετακίνηση διαφόρων ομάδων, εμπορικών αγαθών, αλλά παράλληλα και θρησκευτικών πολιτιστικών αντιλήψεων από το ένα στο άλλο μέρος της απέραντης αυτοκρατορίας. Ο αντικειμενικός σκοπός του Αυγούστου είναι να κάνει την αυτοκρατορία ένα ενιαίο κοινωνικο-πολιτικό σύνολο. Ο απέραντος και ενιαίος χώρος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας διαδέχεται τον πολυμερισμό των ελληνιστικών βασιλείων⁵⁸.

Δημιουργείται έτσι ένα ευρύ πεδίο απρόσκοπτης περιπλάνησης για εμπόρους, στρατιώτες, σκλάβους, σοφούς αλλά και διδασκάλους ξένων λατριών από το χώρο της Ανατολής, οι οποίοι κινούνται αδιάκοπα σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία με τελικό προορισμό, τις περισσότερες φορές, τη Ρώμη⁵⁹. Η κατάσταση αυτή δημιουργεί μια νέα πολιτιστική και κυρίως θρησκευτική βάση που ανησυχεί πραγματικά τους Ρωμαίους. Η πατροπαράδοτη θρησκεία τους (*mos maiorum*) κινδυνεύει να χάσει την εθνική της υπόσταση με την είσοδο όλων αυτών των ξένων λατριών και αντιλήψεων⁶⁰.

1132.M.P. Nilsson, *ό.π.*, σελ. 283-289. P. Green, *Alexander to Actium*, *ό.π.*, 55· 108-109· 172-174. 189· 196· 207· 237· 264· 273· 339 348· 395· 398· 399· 402· 602· 622· 629· 632. Γρ. Δ. Ζιάκας, *Θρησκεία και πολιτισμός των προϊστορικών κοινωνιών και των αρχαίων λαών*, τεύχ. Α' (Θεσσαλονίκη, 2002), σελ. 63.

58. Βλ. σχετικά Αίλιος Αριστείδης, *Ρώμης ἐγκώμιον*. Σχετικά με το φαινόμενο της «ρωμαϊκής ειρήνης», βλ. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, *ό.π.*, τόμ. II, σελ. 930-934. J.-M. André - M.-Fr. Baslez, *Voyager*, *ό.π.*, σελ. 123-125, 162-167, 437-439.

59. Βλ. σχετικά A. D. Nock, *Conversion*, *ό.π.*, σελ. 66-67. R. Gordon, «Reality, Evocation and Boundary in the Mystery of Mithras», *JMS* III, 1-2 (1980), 19-99, ιδιαίτ. σελ. 63. R. Nuaihat, «Remarques methodologiques à propos de la question de l'hellenisation du Christianisme. Syncretisme, hermeneutique et politique», in: F. Dunand - P. Leveque (eds.), *Les syncretismes dans les religions de l'antiquite* (EPRO, 46) (Leiden, 1975), σελ. 212-232. R. Turcan, *The Cults of Roman Empire* (Oxford-Malden, Ma., 1996 [reprint]), σελ. 4-5· 213· 240. G. Filoramo, *A History of Gnosticism* (transl. A. Alcock) (Cambridge, Ma-Oxford, 1992 [reprint]), σελ. 34, J.M. André - M.-Fr. Baslez, *Voyager*, *ό.π.*, σελ. 119-166.

60. Βλ. σχετικά H.S. Versnel, «Römische Religion und religiösen Umbruch», in: M.J. Vermaseren (ed.), *Die orientalischen Religionen im römischen Reich* (EPRO, 93) (Leiden, 1981), σελ. 41-72, ιδιαίτ. σελ. 43-47. U. Berner, «Religio und Superstitio.

Η εύκολη μετακίνηση των ανθρώπων της εποχής, την οποία εξυμνεί ο Επίκτητος⁶¹, πραγματοποιείται μέσω ενός ανεπτυγμένου οδικού δικτύου που κατασκευάζουν οι Ρωμαίοι και συνδέουν τα διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας τους από την Ανατολή ως τη Δύση⁶². Ο Αίλιος Αριστείδης⁶³, συγγραφέας του 2ου μ.Χ., μας πληροφορεί, για τη δυνατότητα που έχουν όλοι οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας, και κυρίως οι έμποροι, να μετακινούνται χωρίς πρόβλημα από το ένα σημείο στο άλλο⁶⁴. Κατά μήκος των οδικών αρτηριών δημιουργούνται σταθμοί ανεφοδιασμού των ταξιδιωτών (*stationes*) και παν-

Betrachtungen zur römischen Religionsgeschichte», Th. Sundermeier (Hrsg.), *Die Fremden wahrnehmen* (Studien zum Verstehen fremder Religionen, 5) (Gütesloh, 1992), σελ. 45-64. M. R. Gale, *Myth and Poetry in Lucretius* (Cambridge, 1994), σελ. 29. Π. Παχής, «*sacra publica-sacra peregrina*: Επίσημη παραδοσιακή θρησκεία και ανατολικές λατρείες στη Ρώμη των ελληνορωμαϊκών χρόνων», *ΕΕΘΣ* (Νέα Σειρά, Τμήμα Θεολογίας) (Τιμητικό Αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Ν. Γρ. Ζαχαρόπουλο), 7 (1997), σελ. 223-251, ιδιαίτ. σελ. 232-233. Βλ. επίσης Tacitus, *Annales*, XIV 44.4, XV, 44.5. Juvenal, *Satires* III, 62. Cicero, *de natura deorum* II, 28, 71-72.

61. Επίκτητος, *Dissertations ad Arriano*, 13- 9, 1-10,2: 'Οράτε γάρ, ὅτι εἰρήνην μεγάλην ὁ Καῖσαρ, ἡμῖν δοκεῖ παρέχειν, ὅτι οὐκ εἰσὶν οὐκέτι πόλεμοι οὐδὲ μάχαι, οὐδὲ ληστήρια μεγάλα οὐδὲ πειρατικά, ἀλλ' ἔξεστιν πάση ὥρᾳ ὀδεύειν, πλεῖν ἀπ' ἀνατολῶν ἐπὶ δυσμάς. Πρβλ. επίσης M.P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 302.

62. Βλ. σχετικά P. Garnsey - R. Saler, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ὁ.π.*, σελ. 16· 37. P. Pachis, «The Cult of Mithras in Thessalonica», in: J.R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism. Papers associated with the Mithraic Panel organized on the occasion of the XVIth Congress of the International Association of Religions, Rome 1990* (Storia delle Religioni, 9) (Roma, 1994), σελ. 239-240. Βλ. επίσης, Th. L. Fr. Tafel, *De via militarii Egnatia [III]: De via Romanorum militari parte orientalis, diss. geogr.* (Tübingen, 1837). P. Collart, «Une réflexion de la 'Via Egnatia' sous Trajan», *BCH* 59 (1935), 395-415. Chr. Makaronas, «Via Egnatia and Thessalonica», *Studies presented to D. M. Robinson* (St. Louis, 1951), τόμ. I, σελ. 381-401. N. Hammond, *History of Macedonia* (Oxford, 1972), τόμ. I, σελ. 19-58. Fr. W. Walbank, «The Via Egnatia» Some Outstanding Problems», in: *Ancient Macedonia II. Papers read at the Fourth International Symposium held at Thessalonica September 21-25 1983* (Thessaloniki, 1986), σελ. 673-680. J.-M. André - M.-Fr. Baslez, *Voyager, ὁ.π.*, σελ. 392-399.

63. *Ρώμης ἐγκώμιον* 225, 15-26: ὥστε μόνους ἄξιον εἶναι κατοικεῖται τοὺς ἔξω τῆς ὑμετέρας, εἴ τινές που εἰσὶν ἄρα, ἡγεμονίας, οἷων ἀγαθῶν στέρονται. Καὶ μὴν τό γε ὑπὸ πάντων λεγόμενων, ὅτι γῆ πάντων μήτηρ καὶ πατρίς κοινὴ πάντων, ἄριστα ὑμεῖς ἀπεδείξατε. νῦν γοῦν ἔξεστι καὶ Ἑλληνι καὶ βαρβάρῳ καὶ τὰ αὐτοῦ κομίζοντι καὶ χωρὶς τῶν αὐτοῦ βαδίζειν ὅποι βούλεται ῥαδίως, ἀτεχνῶς ὡς ἐκ πατρίδος εἰς πατρίδα ἰόντι· καὶ οὔτε Πύλαι Κιλίκιοι φόβον παρέχουσιν οὔτε στεναὶ καὶ φαμμώδεις δι' Ἀράβων ἐπ' Αἴγυπτον πάροδοι, οὐκ ὄρη δύσβατα, οὐ ποταμῶν ἄπειρα μεγέθη, οὐ γένη βαρβάρων ἄμικτα, ἀλλ' εἰς ἀσφάλειαν ἐξαρκεῖ Ῥωμαῖον εἶναι, μᾶλλον δὲ ἓνα τῶν ὑφ' ὑμῖν. Βλ. επίσης 213, 23-214, 1-9. Πρβλ. επίσης M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 302.

64. Βλ. σχετικά G. Alföldy, *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας, ὁ.π.*, σελ. 175· 177-179. P. Garnsey - R. Saler, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ὁ.π.*, σελ. 70-76· 122-123· 126-127.

δοχεία, που εξελίσσονται σε σημαντικά κέντρα διάδοσης των νέων ιδεών κοινωνικο-θρησκευτικού χαρακτήρα⁶⁵. Οι διάφορες πόλεις των καραβανιών στις ανατολικές επαρχίες του κράτους διατηρούνται διακινώντας τώρα το εμπόριο ανάμεσα στον κόσμο της Ανατολής και της Δύσης⁶⁶. Οι πόλεις που βρίσκονται σε νευραλγικά σημεία του οδικού δικτύου και σε λιμάνια γίνονται πόλοι έλξης των εμπόρων και των φορέων διάδοσης θρησκευτικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων⁶⁷. Παράλληλα όμως αναπτύσσεται μια διαρκής θαλάσσια επικοινωνία που συνδέει τις διάφορες εμπορικές πόλεις της αυτοκρατορίας μεταξύ τους (π.χ. της Ρώμης με την Αλεξάνδρεια κ.α.)⁶⁸, ενώ παράλληλα διατηρείται μια ιδιαίτερη αύξηση της εμπορικής σημασίας των πόλεων της Μ. Ασίας⁶⁹.

Τα παραπάνω φαινόμενα γίνονται ακόμη πιο έντονα όταν όλοι οι κάτοι-

65. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World*, ό.π., τόμ. II, σελ. 1044. W. C. Friebaugh, *The Inns of Greece and Rome, and a History of Hospitality from the Dawn of Time to the Middle Ages* (with an Introduction by W. Rice and Illustrations by N. Lindsay (Chicago, 1928). R. Sherk, «Roman Imperial Troops», *AJPh* 78 (1957), 52-63, ιδιαιτ. σελ. 59. T. Kleberg, *Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité Romaine. Études historiques et philologiques* (Upsala, 1957). O. Hiltbrunner, «ξενοδοχεῖον, xenodochium», *RE* 9 A2 (1967), στηλ. 1487-1503. του ίδιου, «Herberge», *RAC* 14 (1988), 602-626. V. Velkov - D. Nikolow, «Association culturelle (σπείρη) à Trajana (Thrace), *Archeologia* 31, 3 (1989), 16-20 (κείμενο στα βουλγαρικά, περίληψη στα γαλλικά). P. Pachis, «The Cult of Mithras in Thessalonica», ό.π., σελ. 245. J.-M. André - M.-Fr. Baslez, *Voyager*, ό.π., σελ. 449-466· 497-500. L. Casson, *Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο* (μετ. Α. Σταματιάδη. Επιμ. Α. Φιλιππούλου) (Αθήνα, 1996), σελ. 248-275.

66. Βλ. σχετικά M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World*, ό.π., τόμ. I, σελ. 79-85· 133. τόμ. II, 866-870.

67. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, ό.π., τόμ. II, σελ. 759-764· 1015-1025· 1041-1043. A.D. Nock, *Conversion*, ό.π., σελ. 66-72. F. Cumont, *Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum* (Stuttgart, 1975), σελ. 21-22. M.P. Nilsson, *GGR*, ό.π., τόμ. II, σελ. 119-131. P. Pachis, «The Cult of Mithras in Thessalonica», ό.π. σελ. 241. M. Malaise, *Les conditions de penetration*, ό.π., σελ. 165· 262-263· 326-327· 332-342. του ίδιου, «La diffusion des cultes égyptiens dans les provinces européennes de l'Empire romain», *ANRW* II 17, 3 (1984), 1615-1691, ιδιαιτ. σελ. 1632-1645. R. Meiggs, *Roman Ostia* (Oxford, 1960), σελ. 54-62. J.-M. André - M.-Fr. Baslez, *Voyager*, ό.π., σελ. 434-437. J. Th. Bakker, *Living and Working with the Gods. Studies of Evidence for Private Religion and Its Material Environment in the City of Ostia (100-500 AD)* (Dutch Monographs on Ancient History and Archeology, XII) (Amsterdam, 1994).

68. Βλ. σχετικά P. Garnsey - R. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, ό.π., σελ. 66· 78.118· 122· 137-141· 419-422.

69. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, ό.π., τόμ. II, σελ. 636-705· 762-764· 799-870.

κοι του απέραντου ρωμαϊκού κράτους αποκτούν το 212 μ.Χ. το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη⁷⁰. Τότε, οι περισσότεροι πολίτες κατοικούν στην περιφέρεια του κράτους και οι λιγότεροι στην πόλη της Ρώμης εξασθενώντας με τον τρόπο αυτό την έννοια του «πολίτη», σύμφωνα με την παραδοσιακή του σημασία και τους κανόνες των ρωμαϊκών πατροπαράδοτων συνηθειών. Βρισκόμαστε άλλωστε στην περίοδο της λεγόμενης «Δεύτερης Σοφιστικής»⁷¹, κατά τη διάρκεια της οποίας παρατηρείται η αναβίωση της ελληνικής γλώσσας ως *lingua franca* σ' ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία⁷². Η ελληνική γλώσσα γίνεται μέσο επικοινωνίας των λαών μέσα στο περιβάλλον της αυτοκρατορίας, κάτι που ευνοεί την ανάπτυξη των οικουμενικών και συγκρητιστικών τάσεων. Η κυριαρχία της Ρώμης ευνοεί ιδιαίτερα την επικράτηση του συγκρητισμού ειδικά στη θρησκεία⁷³.

70. Για την απόδοση του δικαιώματος του ρωμαίου πολίτη στους κατοίκους της αυτοκρατορίας βλ. A. N. Shewin - White, *The Roman Citizenship* (Oxford 21973). Ph. Gauthier, «'Generosité' romaine et 'anavage' grecque: sur l'octroi du droit de cite», *Mélanges W. Seston* (Paris, 1974), σελ. 207-215, ιδιαιτ. σελ. 209-211. Π. Παχής, «*sacra publica - sacra peregrina*. Επίσημη παραδοσιακή θρησκεία και ανατολικές λατρείες στη Ρώμη των ελληνορωμαϊκών χρόνων», *ΕΕΘΣ*, ό.π., σελ. 245.

71. Σχετικά με την περίοδο της λεγόμενης «Δεύτερης Σοφιστικής», βλ. Ἀχιλλέως Τατίου *Λευκίππη καὶ Κεϊτοφών*, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Γ. Γιατρομανωλάκη (Αθήνα, 1990). T. Haag, *Το αρχαίο μυθιστόρημα* (μεταφρ. Τζ. Μαστοράκη, μεταφρ. παραθεμάτων Γ. Γιατρομανωλάκης) (Αθήνα, 1992), σελ. 133-139. G. Sandy, *The Greek World of Apuleius. Apuleius and the Second Sophistic* (MNEMOSYNE, 174) (Leiden - New York - Köln, 1997). Σχετικά με την πραγματοποίηση ταξιδιών κατά τη διάρκεια της «Δεύτερας Σοφιστικής» περιόδου βλ. J.-M. André - M.-Fr. Baslez, *Voyager*, ό.π., σελ. 309-312.

72. Για τη σημασία της ελληνικής γλώσσας ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια αυτής της χρονικής περιόδου, βλ. M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 21-23. V. Budenik, *Hellenistic and roman Greece as a Sociolinguistic Area* (Amsterdam - Philadelphia, 1989). P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 312-316. G. W. Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity* (Ann Arbor, 1990), σελ. 1-13. H.-H. Gehrke, *Ιστορία του Ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 19· 113-114. L. H. Martin, «Reflections on the Mithraic Tauroctony as Cult Scene», J.R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ό.π., σελ. 215-224, ιδιαιτ. σελ. 222 και υποσ. 50.

73. Σχετικά με την έννοια του συγκρητισμού βλ. J.G. Griffiths, «Hellenistic Religions», *The Encyclopedia of Religion*, 6 (1987), 252-265, ιδιαιτ. σελ. 258-262. C. Colpe, «Syncretism», *The Encyclopedia of Religion* 14 (1987), 218-227. L.H. Martin, *Hellenistic religions*, ό.π., σελ. 3-15. του ίδιου, «Why Cecropian Minerva?», ό.π., 131-145. J. Z. Smith, «Apocalyptic and Wisdom», in: *idem*, *Map is not Territory*, σελ. 67-87. P. Pakkanen, *Interpreting Early Greek Religion*, ό.π., σελ. 85-100. A. J. Droge, «Retrofitting/Retiring 'Syncretism'», in: S. Antohi (ed.), *Religion, Fiction and history. Essays in Memory of Ioan Petru Culianu* (Bukarest, 2001), τόμ. II, σελ. 66-82. Βλ. επίσης G. Sfamini Gasparo, *Le religioni orientali nel mondo ellenistico-romano* (Estratto dal volume III della Storia delle Religioni, a cura di G. Castellani) (Torino

Αυτοί που ταξιδεύουν και μετακινούνται περισσότερο είναι τα άτομα που βρίσκονται στην υπηρεσία της αυτοκρατορικής εξουσίας (στρατιώτες, αξιωματούχοι, διοικητικοί υπάλληλοι του ρωμαϊκού κράτους), έμποροι, περιηγητές (π.χ. Παυσανίας), ιερείς διαφόρων ανατολικών λατρειών (ιερείς Μεγάλης Μητέρας, Συρίας θεάς, Αλέξανδρος ο Αβωνότειχος), μάγοι, φιλόσοφοι (Κυνικοί κ.α.). Ανάμεσα στο πλήθος των περιπλανωμένων ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση των λεγομένων «θείων ανδρών»⁷⁴, οι οποίοι διακηρύσσουν ότι διακρίνονται από ικανότητες που τους κάνουν να ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους θνητούς και γι' αυτό είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς ανάμεσα στους ανθρώπους της ύστερης αρχαιότητας και σιγά-σιγά αποκτούν αρκετή δύναμη.

Η πολιτική πραγματικότητα δημιουργεί ένα νέο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο δράσης των ανθρώπων της εποχής, το οποίο παρουσιάζει μια ιδιαίτερη διευρυμένη μορφή που είναι πρωτόγνωρη ακόμη και για τους κατοίκους των ελληνιστικών βασιλείων. Στους τελευταίους το κράτος τους, τους φαίνεται ιδιαίτερα μικρό και περιορισμένο σε σύγκριση με την έκταση και τον πληθυσμό που συμπεριλαμβάνεται στην απέραντη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Τα σύνορα στα όρια του πολιτισμένου (οικουμένης) και βαρβαρικού κόσμου διερύνονται⁷⁵.

Η επιβολή της «ρωμαϊκής ειρήνης» και ο ενιαίος χαρακτήρας του απέραντου ρωμαϊκού κράτους, εκτός από τις ιδανικές συνθήκες που δημιουργούν στον τρόπο συμβίωσης των πολιτών της αυτοκρατορίας, ενισχύουν παράλληλα τη δύσκολη θέση των ανθρώπων, ιδιαίτερα εκείνων που δεν ανήκουν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις της εποχής⁷⁶. Αυτή η πραγματικότητα αποτελεί

⁶1971), σελ. 425-430. U. Bianchi, «Il 'dio cosmico' e i culti cosmopolitici», in: *Mythos, Scritti in onore di M. Untersteiner* (Genova, 1970), σελ. 97-106 του ιδίου, *La Religione Greca* (Roma, 1975), σελ. 131-145. F. Mora, *Prosopografia Isiaca*, τομ. II: *Prosopografia storica e statistica del culto Isiaco* (EPRO, 113) (Leiden, 1990).

74. Σχετικά με τους λεγόμενους «θείους άνδρες» βλ. M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 527-528. P. Brown, *The World of Late Antiquity* (London, 1971), σελ. 96-203. του ιδίου, *Society and the Holy in late Antiquity* (Berkeley-Los Angeles-London, 1982, σελ. 103-165.

75. P. Garnsey - R. Saler, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ό.π.*, σελ. 13^ο23. Βλ. επίσης Αίλιος Άρριστείδης, *Ρώμης έγκώμιον* 214, 15-22: «Και τοῦτο μὲν δὴ τοῦ λόγου ὑπενεγκόντος οὔτω παρεφθέγγθω, ὅπερ δὲ ἐλέγομεν, μεγάλοι μεγάλως ἐμετρήσατε τὴν πόλιν, καὶ οὐκ ἀποσεμνυνάμενοι τούτῳ θαυμαστὴν ἐποιήσατε, τῷ μηδενὶ τῶν ἄλλων αὐτῆς μεταδιδόναι, ἀλλὰ τὸ πλήρωμα αὐτῆς ἄξιον ἐζητήσατε, καὶ τὸ Ῥωμαῖον εἶναι ἐποιήσατε οὐ πόλεως, ἀλλὰ γένους ὄνομα κοινοῦ τινος, καὶ τούτου οὐχ ἐνὸς τῶν πάντων, ἀλλ' ἀντιρρόπου πᾶσι τοῖς λοιποῖς. οὐ γὰρ εἰς Ἑλληνας καὶ βαρβάρους διαιρεῖτε νῦν τὰ γένη, οὐδὲ γελοῖαν τὴν διαίρεσιν ἀπεφήνατε αὐτοῖς πολυανθρωποτέραν τὴν πόλιν παρεχόμενοι ἢ κατὰ πᾶν, ὡς εἰπεῖν, τὸ Ἑλληνικὸν φύλον, ἀλλ' εἰς Ῥωμαίους τε καὶ οὐ Ῥωμαίους ἀντιδιείλετε, ἐπὶ τοσοῦτον ἐξηγάγετε τὸ τῆς πόλεως ὄνομα. Τούτων δὲ οὔτω διηρημένων...».

76. Βλ. σχετικά G. Alföldy, *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας, ό.π.*, σελ. 187· 237-238·

την άλλη όψη της «χρυσής εποχής» που προπαγανδίζουν υπέρ των εκπροσώπων της αυτοκρατορικής εξουσίας οι ποιητές και συγγραφείς της εποχής⁷⁷. Η τραγική κατάστασή τους γίνεται όλο και πιο έντονη με την έναρξη των αυτοκρατορικών χρόνων και όσο προχωρούμε προς τους χρόνους της λεγόμενης «ύστερης αρχαιότητας», όταν ολόκληρες περιοχές καταλαμβάνονται, οι πολίτες τους χάνουν κάθε είδος ανθρώπινης αξιοπρέπειας και απομακρύνονται ως σκλάβοι, μακριά από τις πατρίδες τους και τις οικογένειές τους, δημιουργώντας μια εντελώς αβέβαιη και επικίνδυνη κατάσταση⁷⁸. Η αύξηση της φορολογίας κάνει τη ζωή δύσκολη στους υποτελείς της ρωμαϊκής εξουσίας. Η υψηλή φορολογία που επιβάλλουν οι άρχουσες τάξεις στο γηγενή πληθυσμό και τους κατοίκους της υπαίθρου δημιουργεί δυσβάσταχτες συνθήκες διαβίωσης⁷⁹. Η υπαίθρος χώρα της ηπειρωτικής Ελλάδας διαρκώς ερημώνει⁸⁰. Το ίδιο συμβαίνει, τις περισσότερες φορές, και στην μ. Ασία, Συρία και Αίγυπτο⁸¹.

Οι άνθρωποι ζουν σε μια περιθωριακή κατάσταση και αισθάνονται πως δεν ανήκουν πλέον πουθενά, γεγονός που τους δημιουργεί ένα αίσθημα αμηχανίας και ανασφάλειας. Για να το αντιμετωπίσουν στρέφονται σε άλλες αξίες που συνδέονται περισσότερο με τον κόσμο της μετακίνησης και ανασφάλειας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν, στην προκειμένη περίπτωση, τα άτομα που βρίσκονται στην υπηρεσία της αυτοκρατορικής εξουσίας (στρα-

253, 265· 276-277· 299-304· 324-325· 345-357. P. Garnsey - R. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, ό.π., σελ. 102, 141, 162-164, 220, 275-276.

77. Για το πνεύμα της εποχής του Αυγούστου βλ. T. D. Wiseman, «Cybele, Virgil and Augustus», in: T. Woodman - D. West (eds.), *Poetry and Politics in the Age of Augustus* (Cambridge, 1984), Π. Παχής, «*sacra publica - sacra peregrina*», ό.π., σελ. 237. M. Beard - J. North - S. Price, *Religions of Rome*, ό.π., τομ. I, σελ. 77, 119-120, 169-184, 207-208.

78. Βλ. σχετικά G. Alföldy, *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*, ό.π., σελ. 38-51· 47· 55· 65· 82-83· 88· 108-10. P. Garnsey - P. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, ό.π., σελ. 160-161· 165· 249· 278-279. W. W. Buckland, *The Roman Law of Slavery* (Cambridge, 1908). M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology* (London, 1980). K. R. Brandley, *Slaves and Masters* (Bruxelles, 1984).

79. P. Garnsey - R. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, ό.π., σελ. 26, 49, 52-53, 66-67, 120-122.

80. Βλ. για παράδειγμα τη Θήβα, Στράβων, 180. Δίων Χρυσόστομος, *Λόγοι*, 7, 121. *Παυσανίας* 9, 7, 7. Πρβλ. επίσης Πλούταρχος, *πολιτικά παραγγέλματα* 811B-C. P. Garnsey - R. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, ό.π., σελ. 38-39.

81. Βλ. σχετικά G. M. Harper, «Village Administration in the Roman province of Syria», *YCS* 1 (1928), 105-168. G. Alföldy, *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*, ό.π., σελ. 108· 254· 275· 300· 301-302· 312· 360. P. Garnsey - R. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, σελ. 39.271.

τιώτες, αξιωματούχοι), οι οποίοι αναγκάζονται να βιώνουν μια ζωή αδιάκοπης μετακίνησης και εναλλαγής από το ένα σημείο της αυτοκρατορίας στο άλλο. Οι στρατιωτικές λεγεώνες μετακινούνται διαρκώς από το να μέρος στο άλλο της απέραντης αυτοκρατορίας με αποτέλεσμα να χάνουν και το παραμικρό ίχνος σχέσης με τις παραδοσιακές τους αξίες και τρόπους ζωής⁸². Όλες αυτές οι ομάδες λατρεύουν θεούς με αντίστοιχο προς αυτούς χαρακτήρα⁸³.

Στις δυσκολίες της εποχής πρέπει να υπολογισθούν και όλοι εκείνοι οι παράγοντες που δημιουργούν επισφαλείς συνθήκες μετακίνησης και πραγματοποίησης ταξιδιών ακόμη και στο περιβάλλον της ενιαίας αυτοκρατορίας. Ένας απ' αυτούς ήταν οι άσχημες καιρικές συνθήκες που δεν επέτρεπαν την πραγματοποίηση, κυρίως, των θαλάσσιων ταξιδιών⁸⁴. Τα ναυάγια εξακολουθούν να αποτελούν συχνό φαινόμενο της εποχής. Γι' αυτό υπάρχουν πάμπολλα «αναθήματα» προς τις προστάτιδες θαλάσσιες θεότητες⁸⁵. Η ληστεία εξακολουθεί να αποτελεί ιδιαίτερο κίνδυνο για τους ταξιδιώτες και γι' αυτό τις

82. Βλ. σχετικά G. Alföldy, *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας* (μετ. Α. Χανιώτης) (Αθήνα, 1992), σελ. 180· 181· 191· 220-221· 266· 296-299· 306· 308-313. P. Garnsey - R. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ό.π.*, σελ. 10-11· 28· 123-132· 154-155· 172· 268· 270· 274, 278. R. Merkelbach, *Mithras* (Hain, 1984), σελ. 153-174. Σχετικά με τους ανθρώπους που μετακινούνται, εξαιτίας των ενασχολήσεών τους από τη μια περιοχή της αυτοκρατορίας στην άλλη, βλ. J.-M. André - M.-Fr. Baslez, *Voyager, ό.π.*, σελ. 207-246.

83. R.L. Gordon, «Mithraism and Roman Society». *Religion* 2 (1972), 92-121, ι-διαίτ. σελ. 103. C. M. Danels, «The Roman Army and the Spread of Mithraism», in: J. R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies* (Manchester, 1975), τόμ. II, σελ. 249-274, ιδιαίτ. σελ. 254-256. M. Claus, *Mithras. kult und Mysterien* (München, 1990), σελ. 43-46. R. Merelbach, *Mithras, ό.π.*, σελ. 153-183. P. Pachis, «The Cult of Mithras in Thessalonica», *ό.π.*, σελ. 241-242· 248-250. P. Garnsey - R. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ό.π.*, σελ. 233· 241.

84. Βλ. σχετικά P. Garnsey - R. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ό.π.*, σελ. 76. U. Egelhaaf - Gaiser, *Kulturäume der römischen Alltag, ό.π.*, σελ. 51· 53· 130· 174· 222· 254· 333· 487. J.-M. André - M. Fr. Baslez, *Voyager, ό.π.*, σελ. 483-488.

85. Βλ. σχετικά Αΐλιος Ἀριστείδης, *Ῥώμης ἐγκώμιον* 197, 16-22: «Ἔθος τοῖς πλείουσι καὶ ὁδοιποροῦσιν εὐχὰς ποιεῖσθαι καθ' ὧν ἄν ἕκαστος ἐπινοῆ. ποιητῆς μὲν οὖν ἤδη τις εἶπε σκώψας εὐξασθαι κατὰ χρυσόκερω λιβανωτοῦ. Ἡμεῖς δέ, ὦ ἄνδρες, παρὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἐνταῦθα καὶ τὸν πλοῦν εὐχὴν ταύτην ἐποιήσαμεθα, οὐκ ἄμουσον οὐδ' ἐκμελῆ οὐδ' ἄπο τῆς τέχνης, εἰ σωθείμεν, ...». J.-M. André - M.-Fr. Baslez, *Voyager, ό.π.*, σελ. 425-428, 437-443. Σχετικά με την Ἴσιδα «Πελαγία», βλ. Ph. Bruneau, «Isis Pélagia a Délos», *BCH* 85 (1961), 435-446. του ιδίου, «Isis Pélagia a Délos (Complements)», *BCH* 98 (1963), 301-308· του ιδίου, «Existe-t-il-des statues d'Isis Pélagia», *BCH* 98 (1974), 333-381. του ιδίου, «Deliaca II», *BCH* 102 (1978), 109-171, ιδιαίτ. σελ. 151-161. V. Tran Tam Tihn, *Le culte des divinités orientales en Campanie* (EPRO, 27) (Leiden, 1972), σελ. 226-227· 233-234. του ιδίου, «Isis», *LIMC*, τομ. V, 1 (Zürich-München, 1990), σελ. 761-769, αρ. 269-302. τομ. V2, σελ. 518-520. Kl. Póckzy, «Ein Isis-Relief aus Aquincum», in: 2. *Internationales Kolloquium über Probleme des provinzial-romischen*

περισσότερες φορές οι οδικοί σταθμοί χρησίμευαν και ως οι χώροι παραμονής στρατιωτικών ομάδων που φύλατταν τις περιοχές και τους ταξιδιώτες από τις ληστρικές επιδρομές⁸⁶. Παράλληλα εφαρμόζεται η εγκατάσταση απόμαχων στρατιωτών σε συνοριακές και νευραλγικές περιοχές του ρωμαϊκού κράτους. Πολλοί συγγραφείς της εποχής μας διηγούνται τους κινδύνους που διατρέχουν οι ταξιδιώτες από τις επιδρομές των ληστών⁸⁷.

* * *

2. Η επίδραση του ανθρώπου από τις θρησκευτικές αντιλήψεις των ελληνιστικών χρόνων.

Ο 3ος π.Χ. αιώνας είναι αποκορύφωμα της δεύτερης μεγάλης κρίσης που διέρχεται η παραδοσιακή αρχαιοελληνική θρησκεία, εξαιτίας των αντιξοων γι' αυτήν κοινωνικών, πολιτικών αλλά και θρησκευτικών συνθηκών. Η πρώτη ισχυρή αμφισβήτησή της σημειώνεται κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα ύστερα από την καταλυτική επίδραση της σκέψης του Ξενοφάνη του Κολοφώνιου και των Σοφιστών⁸⁸. Οι κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες της ελληνιστικής εποχής

Kunstschaffens (Veszprem, 1991), σελ. 245-246. L. Vidman, *SIRIS*, αρ. 259· 274· 396· 764. R. Merkelbach, *Isis regina-Zeus Sarapis* (Stuttgart-Leipzig, 1995), σελ. 65-67.

86. Σχετικά με το φαινόμενο της ληστείας κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, βλ. A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian* (Oxford, 1940), σελ. 211-213. F. G. B. Millar, «The World of Golden Ass», *JRS* 71 (1981), 65-75, ιδιαιτ. σελ. 71. B.D. Shaw, «Bandits in the Roman Empire», *P&P* 105 (1984), 3-52. P. Garnsey - R. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ό.π.*, σελ. 14· 218· 223· 270 B.D. Shaw, «Bandits in the Empire», *P&P* 105 (1984), 3-52. J.-M. André - M. Fr. Baslez, *Voyager, ό.π.*, σελ. 506-509.

87. P. Pachis, «The Cult of Mithras in Thessaloniki», ό.π., σελ. 245. G. Alföldy, *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας, ό.π.*, σελ. 297-299. P. Saller - R. Garnsey, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ό.π.*, σελ. 263-264. Βλ. επίσης Apuleius *Metamorphoses*, I 8. Tertullian, *Apologia* 2.

88. Σχετικά με τη σκέψη του Ξενοφάνη του Κολοφώνιου P. Steinmetz, «Xenophanes», *Kleine Pauly* 5 (1979), στ. 1419-1421. Β. Α. Κύρκος *Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική* (Ιωάννινα, 1986), σελ. 32-24· 107-108. H. Yunis, *A New Creed: Fundamental Religious Beliefs in the Athenian Polis and Euripidean Drama* (HYPOMNEMATA, 91) (Göttingen, 1988), σελ. 46-47· 163-164, Γρ. Δ. Ζιάκας, *Θρησκεία και Πολιτισμός των προϊστορικών κοινωνιών και των αρχαίων λαών, ό.π.*, σελ. 47-49. Σχετικά με τους Σοφιστές βλ. W. K. C. Guthrie, *The Sophists* (Cambridge, 1971). F. Graf, *Eleusis und die orphische Dichtung Athens in vorhellenistische Zeit* (RGVV, XXXIII) (Berlin-New York-1974), σελ. 34· 171-181. R.G.B. Kerferd, *The Sophistic Movement* (Cambridge, 1981). A. Henrichs, «The Sophists and Hellenistic Religion: Prodicus as the Spiritual Father of the Isis Aretalogies», *HSCP* 88 (1984), 139-158, ιδιαιτ. σελ. 139-145. R. Parker, *Athenian Religion, ό.π.*, σελ. 204· 212-213. Π. Παχής, *Δήμητρα Καρποφόρος, ό.π.*, σελ. 138-140.

δημιουργούν αισθήματα απογοήτευσης προς τους θεούς του παραδοσιακού πανθέου και ταυτόχρονα αναζήτησης νέων αξιών που θα καλύψουν το κενό που δημιουργείται στην πνευματικο-θρησκευτική περιοχή. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα έντονο, αρχικά τουλάχιστον, στα μέλη του πνευματικού κόσμου. Οι άνθρωποι καταλαμβάνονται όλο και περισσότερο από ένα αίσθημα αποξένωσης προς το περιβάλλον της παραδοσιακής τους θρησκείας. Μόνο τα Ελευσίνια Μυστήρια συνεχίζουν να διατηρούν την παλιά τους αίγλη αν και υπάρχουν χρονικοί περίοδοι κατά τις οποίες εξαιτίας κυρίως κρισίμων πολιτικών γεγονότων, χάνουν στιγμιαία την αίγλη τους⁸⁹. Πολλοί πολιτικοί άνδρες της εποχής προσπαθούν να αναδιοργανώσουν τη θρησκευτική ζωή των πόλεων τους, με βάση τα πατροπαράδοτα ιδεώδη τους, προκειμένου να αναζωογονήσουν την θρησκευτική ζωή⁹⁰. Η πραγματικότητα αυτή ενισχύεται επίσης και από τη διαρκή κριτική και την αμφισβήτηση που ασκούν οι εκπρόσωποι διαφόρων φιλοσοφικών κύκλων, όπως οι Επικούρειοι ή οι οπαδοί του Ευημερισμού. Οι ιστορικοί παράγοντες της εποχής συμβάλλουν στον αποπροσανατολισμό πολλών σημαντικών αξιών της καθημερινής ζωής. Αυτή η κατάσταση δημιουργεί πνεύμα σύγχυσης στις τάξεις των πολιτών που ζούσαν μέχρι τότε με βάση τις αρχές της παραδοσιακής θρησκευτικής ζωής⁹¹. Η αρχή «χρησθαι θεούς κατά τὰ πάτρια», που αποτελούσε ρυθμιστικό παράγοντα της θρησκευτικής έκφρασης, αμφισβητείται όλο και περισσότερο⁹².

89. Βλ. J. D. Mikalson, *religion in Hellenistic Athens*, ό.π., σελ. 246-247· 258-264· 281-282· 293· 304· 314.

90. Βλ. το λόγο που εκφωνεί ο ρήτορας και πολιτικός Λυκούργος, κατά Λεωκράτους το 330 π.Χ. στην Αθήνα αμέσως μετά από την ήττα στη Χαιρώνεια. Βλ. J. D. Mikalson, *Religion in Hellenistic Athens*, ό.π., σελ. 11-45. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 116-117. Σχετικά με τη πραγματοποίηση των γιορτών κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής, βλ. A. Chaniotis, «Sich selbst feiern? Die städtlichen Feste des Hellenismus im Spannungsfeld zwischen Religion und Politik», in: M. Wörle - P. Zanker (Hrsg.), *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus* (München, 1995), σελ. 147-172. J. Köhler, *Pompai. Untersuchungen zur hellenistischen Festkultur* (Frankfurt, M., 1996). P. Smith Pantel, «Public Feasts in the hellenistic Greek City», in: P. Bilde - Tr. Engberg-Pedersen - L. Hannestad - J. Zahle (eds.), *Conventional Values of the Hellenistic Greeks* (Studies in Hellenistic Civilization, VIII) (Aarhus, 1997), σελ. 29.47.

91. Σχετικά με την κατάσταση αμφισβήτησης που δημιουργείται βλ. W. Fahr, *ΘΕΟΥΣ ΝΟΜΙΖΕΙΝ* (Spudasmata, 26) (Hildesheim, 1969). H. Yunis, *A New Creed*, ό.π. R. Parker, *Athenian Religion*, ό.π., σελ. 199-217. P. Pakkanen, *Interpreting Early hellenistic Religion*, ό.π., σελ. 126. Πρβλ. Ηρόδοτος 4, 59. Εύριπίδης, *Ίκέτιδα* 732.

92. Βλ. B. Gladigow, «Chresthai theois - Orientierungs - und Loyalitätskonflikte in der griechischen Religion», in: Chr. Elsas - H.G. Kippenberg (Hrsg.), *Loyalitätskonflikte in der Religionsgeschichte* (Würzburg, 1990), σελ. 237-251. Πρβλ. επίσης τις

Η αβεβαιότητα που κυριαρχεί κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση της ψυχосύνθεσης του ανθρώπου της εποχής, ο οποίος αισθάνεται πως δεν έχει πια κάποιους δεσμούς με το περιβάλλον της πατρίδας του. Άλλωστε, οι διαρκείς μεταβολές στο κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον τον αναγκάζουν, με τη θέλησή του ή μην να απομακρυνθεί από τις πατρογονικές εστίες. Οι πατροπαράδοτοι ολύμπιοι θεοί που συντέλεσαν στην ακμή των κλασικών χρόνων, φαίνονται ανίκανοι να βοηθήσουν τα καθημερινά προβλήματα των ανθρώπων της εποχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αμφισβήτησης του θεϊκού κόσμου αποτελεί ο ύμνος των Αθηναίων προς τον Δημήτριο τον Πολιορκητή⁹³.

Σ' αυτόν τον κόσμο της αστάθειας οι αντιλήψεις για την κυρίαρχη θέση της τύχης κυριαρχούν στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων και επιτείνουν ακόμη περισσότερο την καθοριστική επίδραση της προσωποποιημένης Τύχης (ή της *Fortuna* αντίστοιχα) στη ζωή τους⁹⁴. Η προσωποποίηση αφηρημένων

μαρτυρίες του Ηροδότου (4, 59) και του Ευριπίδη (Ίκέτιδαί 732) που είναι χαρακτηριστικές για τη παραδοσιακή θρησκευτικότητα των Ελλήνων.

93. Βλ. Ἀθηναίος, *Δειπνοσοφισταί* 6.253c-f. Σχετικά μ' αυτόν τον ύμνο, βλ. επίσης M.P. Nilsson (*Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας* [μεταφρ. Αικ. Παπαθωμοπούλου, προλεγόμενα Δ. Σταθόπουλου] [Αθήνα 1977], σελ. 290) που αναφέρει με τη συμπεριφορά των Αθηναίων: «[δ]εν αρκέστηχαν (δηλ. οι Αθηναίοι) στη θεοποίησή του, αλλά έδειξαν και την περιφρόνησή τους για τους παλαιούς θεούς. Έίτε βρίσκονται πολύ μακριά είτε δεν έχουν αυτιά ή δεν υπάρχουν ή δεν ενδιαφέρονται καθόλου για μας», έλεγε ο ύμνος για τον Δημήτριο. Παρ' όλες τις υπερβολικές κολακείες, με τις οποίες γέμιζαν τον Δημήτριο, η παλιά θρησκεία έπρεπε να έχη πέσει πολύ χαμηλά, πριν ειπωθούν τέτοια λόγια σε μια δημόσια τελετή. Σε ορισμένες περιπτώσεις η βλασφημία ήταν μια τρέλλα της μόδας». Η παραπάνω θέση του Σουηδού ερευνητή εκφράζει την πολιτικο-θρησκευτική πραγματικότητα που επικρατεί την εποχή αυτή στην πόλη των Αθηνών. Παρ' όλα αυτά διακρίνεται, όμως και από ένα πνεύμα γενίκευσης. Γι' αυτό το λόγο προσφάτως ο J. D. Mikalson (*Religion in Hellenistic Athens*, ό.π., σελ. 96) διορθώνει την παραπάνω άποψη, αναφέροντας ότι αυτή η συμπεριφορά δεν σχετίζεται με το σύνολο των Αθηναίων αλλά μόνο μ' ένα μέρος, αφού «[t]he song was quite probably composed by a foreigner, and the lack of specifically athenian religious traditions and deities (apart from Demeter) in it is noteworthy and in this regard may be compared to Aristotle's hymn on hermeias». Πρβλ. επίσης V. Ehrenberg, *Aspects of the Ancient World: Essays and Reviews* (New York, 1946), σελ. 179-198. L. Cerfaux - J. Tondriau, *Un concurrent du christianisme. Le culte des souveraines dans la civilisation greco-romaine* (Bibliothèque de théologie serie III, vol. V) (Paris, 1957), σελ. 182-186. M. Marcovitch, *Studies in Graeco-Roman Religions and Gnosticism* (Leiden, 1988), σελ. 8-19. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 55, 127, 398-399. G. Weber, «Herrscher, Hoff und Dichter», *Historia* 44 (1995), 283-316, ιδιαιτ. σελ. 303-305. P. Pakkanen, *Interpreting Early Hellenistic Religion*, ό.π., σελ. 45-47.

94. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of Hellenistic World*, ό.π., τόμ. II, σελ. 1122-1123, R. Turcan, *The Cults of Roman Empire*, ό.π., σελ. 295. P. Green,

εννοιών να κυριαρχεί στη θρησκευτική ζωή των ανθρώπων ήδη από το τέλος των κλασικών χρόνων και είναι ένα γνώρισμα εποχών κατά τις οποίες οι παραδοσιακές αξίες του οργανωμένου κοινωνικού συνόλου διαταράσσονται⁹⁵. Η Τύχη (τὸ αὐτόματον) κυριαρχεί στη ζωή των ανθρώπων και οι επιπτώσεις είναι σαφείς: το άτομο αισθάνεται δέσμιος των ιδιοτροπιών της και η ζωή του μοιάζει με ένα ακυβέρνητο πλοίο που αντιμετωπίζει καταιγίδες⁹⁶. Η α-

Alexander to Actium, ό.π., σελ. 53-55· 271-273· 396· 300-401· 634. A. Roveri, «Tyche in Polibio», *Convivium* 24 (1965), 275-293. F. W. Walbank, *Polybius*, (Berkeley-Los Angeles, 1972), σελ. 58-65· 68. Πρβλ. επίσης Πολύβιος, 1, 35.6, 2, 25. 4-6, 11, 5.8, 18, 28.4-5, 29, 22.2-3, 36, 17.1-2. Cicero, *de divinatione* 1, 27 = *SVF* Arnim, τόμ. II, αρ. 944, σελ. 272· αρ. 967, σελ. 281. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ό.π., σελ. 117-118. Σχετικά με τη θέση της Τύχης κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων βλ. J. Ferguson, *The Religions of the roman Empire* (Aspects of Greek and Roman Life) (Ithaca, New York, 1970), σελ. 77-87. M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 200-218. I. Kajanto, «Fortuna», *ANRW* II 17, 1 (1981), 502-553. L. H. Martin, «Tyche», in: K. van der Toorn - B. Becking - P.W. van der Horst (eds.), *Dictionary of Deities and Demons (DDD)* (Leiden 1995), στ. 1653-1657. του ίδιου, «Fortuna», in: K. van der Toorn - B. Becking - P.W. van der Horst (eds.), ό.π., στ. 635-638. G. Sfameni Gasparro, «Iside Fortuna: Fatalismo e divinità sovrane nel mondo ellenistico-romano», in: *Le Fortune dell'eta arcaica nel Lazio e in Italia e la loro posteriorita'*, *Atti del 3o convegno Internazionale di Studi archeologici sull'antica Preneste, Palestrina 15/16 ottobre 1994* (Palestrina, 1997), σελ. 3-25. της ίδιας, «Daimon and Tyche in the Hellenistic Religious Experience», in: P. Bilde - T. Engberg - Pedersen - L. Hannestad - J. Zahle (eds.), *Conventional Values of the Hellenistic Greeks* (Studies in Hellenistic Civilization, VIII) (Aarhus, 1997), σελ. 67-109.

95. Η εξέλιξη των αφηρημένων εννοιών σε προσωποποιημένες θεότητες είναι φαινόμενο ιδιαίτερα διαδεδομένο στην αρχαιοελληνική θρησκευτική πραγματικότητα. Έτσι λοιπόν ήδη από τις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα οι Έλληνες είχαν προσωποποιήσει τον «Αγώνα» δίνοντάς του τη μορφή εφήβου· το άγαλμά του με αλτήρες στα χέρια είχε στηθεί στο ιερό της Ολυμπίας (Παυσανίας, 5, 26, 3). Είχε επίσης παραταθεί στη χρυσολεφάντινη τράπεζα του Κολώτη, στο οποίο απέθεταν τα στεφάνια που προορίζονταν για το στεφάνωμα των ολυμπιονικών (Παυσανίας, 5, 20, 2-3). Στον ίδιο χώρο μαρτυρείται και η θεοποίηση της «Ομόνοιας» και του «Καιρού» (Ευκαιρίας) (Παυσανίας, 5, 14, 9). Βλ. σχετικά Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις*, τομ. III: *Μεσσηνιακά - Ηλιακά* (Αθήνα, 1979), σελ. 269· 300· 322. Ο Παυσανίας (1, 17, 1) αναφέρει ακόμη την προσωποποίηση των παρακάτω αφηρημένων εννοιών: «Έλέους», «Αΐδους», «Φήμης», και «Όρμης». Βλ. σχετικά Ν. Παπαχατζής, ό.π., τομ. I, *Αττικά* (Αθήνα, 1975), σελ. 257-259. Πρβλ. επίσης L. H. Farnell, *The Cults of the Greek States*, τομ. V (Oxford, 1909), σελ. 443-444. F.W. Hamdorf, *Kultpersonifikationen aus vorhellenistischen Zeit* (Mainz, 1964). F. W. Horst, «The Altar of the Unknown God in Athens», *ANRW* II 18.2 (1989), σελ. 1426-1456, ιδιαιτ. σελ. 1434. Chr. Auffarth, «Aufnahme und Zurückweisung 'Neuer Gotter' im spätklassischen Athen: Religion gegen die Krise, religion in der Krise?», σελ. 337-365, ιδιαιτ. σελ. 351-363.

96. Για την έννοια του «αὐτόματου», βλ. Ἀριστοτέλης, *φυσικῆς ἀκροάσεως* 195b 13-198a 13. Πρβλ. επίσης A. J. Festugiere, *Personal Religion among the Greeks* (Sather

παισιοδοξία είναι τι κυριότερο γνώρισμα του ανθρώπου των ελληνιστικών χρόνων, ο οποίος στην προσπάθειά του να ξεφύγει από την καταπιεστική καταδυνάστευση της Τύχης βυθίζεται όλο και περισσότερο στο κυκεώνα της.

Η Τύχη ή η Ειμαρμένη συντελεί στην ιδιαίτερη ανάπτυξη της αστρολογίας από τον 3ο π.Χ. αιώνα ιδιαίτερα στο περιβάλλον της Αιγύπτου⁹⁷ και σχετίζεται άμεσα με την ανάπτυξη της επιστημονικής κοσμολογίας της εποχής. Το πλαίσιο του ελληνιστικού κόσμου περιγράφεται από την πτολεμαϊκή κοσμολογία, την πρώτη περιεκτική επιστημονική αντίληψη του κόσμου⁹⁸. Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος στηρίζει τις θεωρίες του σε αντιλήψεις που διατύπωσαν σε προηγούμενες εποχές οι Βαβυλώνιοι, οι Πέρσες, οι Αιγύπτιοι και οι Έλληνες σοφοί. Το «πνεύμα της εποχής» η συνάντηση και η σύγκρουση των δύο κόσμων δημιουργούν τη νέα αντίληψη του κόσμου και έτσι η Πτολεμαϊκή κοσμολογία περιγράφει ένα γεωκεντρικό σύστημα, κατά το οποίο γύρω από τη γη περιστρέφονται επτά διαδοχικές σφαίρες ή πλανήτες. Παρ' όλο που έχουν προταθεί διάφορες θεωρίες για την τάξη των πλανητών, η πιο κοινή αντίληψη είναι η ακόλουθη: Σελήνη (η οποία σύμφωνα με το γεωκεντρικό σύστημα θεωρείται ως ένας πλανήτης), Ερμής, Αφροδίτη, Ήλιος (όπως και η σελήνη θεωρούνταν ως πλανήτης), Άρης, Δίας και Κρόνος⁹⁹. Το σύστημα αυτό βασίζεται στις θεωρίες του Ευδόξου του Κνιδίου (περίπου 390 - περίπου 340 π.Χ.), ο οποίος περιγράφει την κίνηση των ουρανίων σωμάτων ως ομό-

Classical Lectures, 26) (Berkeley - Los Angeles, 1954), σελ. 41. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 401.

97. Βλ. σχετικά, F. Cumont, *Astrology and Religion among the Greeks and Romans* (New York, 1912 [reprint, 1960]), του ίδιου, *L'Égypte des Astrologues* (Bruxelles, 1937). R. Beck, «Interpreting the Ponza Zodiac II», *JMS* II, 2 (1978), 87-164, ιδιαιτ. σελ. 121-122. Fr. W. Walbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος*, ό.π., σελ. 259-264.

98. Σχετικά με το κοσμοείδωλο των ελληνιστικών χρόνων βλ. L. H. Martin, *Hellenistic Religion*, ό.π., σελ. 6-8 M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 486-597. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 453-466.

99. F. Cumont, *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*, ό.π., σελ. 68. E. R. Dodds, *Εθνικοί και Χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας. Από τον Μάρκο Αυρήλιο ως τον Μ. Κωνσταντίνο* (μεταφρ. Κ. Αντύπας) (Αθήνα, 1995), σελ. 19-68. M.P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 702-711. S. Sambursky, *The Physycal World of Late Antiquity* (New York, 1962), σελ. 133. I.P. Culianu, *Psychanodia I. A Syrvey of the Evidence concerning the Ascension of the Soul and Its Relevance* (EPRO, 99) (Leiden, 1983), σελ. 28. R. Beck, *Planetary Gods and Planetary Orders in the Mysteries of Mithras* (EPRO, 109) (Leiden - New York - Kobenhavn - Köln, 1988 σελ. 4-11.

100. Σχετικά με τον Ευδόξο τον Κνίδιο που είναι σύγχρονος του Πλάτωνα, βλ. *Ιππαρχου τῶν Ἀράτου καὶ Εὐδόξου φαινομένων ἐξηγήσεων*. Cicero, *De divinatione* II, 87. Βλ. επίσης Fr. Cumont, *Astrology and religion among the Greeks and Romans* (New York, 1912), σελ. 31. O. Neugebauer, *Exact Sciences in Antiquity* (Providence, ²1957), σελ.

κεντρους κύκλους γύρω από διαφορετικούς άξονες¹⁰⁰. Η παραπάνω αντίληψη έρχεται σε μια ριζική αντίθεση με το στατικό κοσμοείδωλο της παραδοσιακής αρχαιοελληνικής κοσμολογίας¹⁰¹. Οι άνθρωποι αρχίζουν να δίνουν ιδιαίτερη σημασία στην κίνηση των άστρων με αποτέλεσμα η τελευταία να αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία στο περιβάλλον της λαϊκής θρησκευτικότητας της εποχής. Τα άστρα και κυρίως το φαινόμενο της σύζευξης των πλανητών φανερώνουν την παρουσία σπουδαίων και επιφανών ανδρών πάνω στη γη¹⁰². Οι αστρικές αντιλήψεις τίθενται στην υπηρεσία των πολιτικών σκοπιμοτήτων της εποχής¹⁰³.

Τον 2ο π.χ. αιώνα ο αστρονόμος Ίππαρχος από τη Βιθυνία (190-126; π.Χ.) διατυπώνει τη θεωρία της «μετάπτωσης των ισημεριών» (128 π.Χ.), σύμφωνα με την οποία η βαθμιαία κίνηση του άξονα της γης είναι αντίστοιχη της κίνησης των πλανητών. Η παρατήρηση αυτή σχετίζεται με την κίνηση ολόκληρου του κοσμικού στερεώματος που περιλαμβάνει και το περιβάλ-

179. M. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 268 I. P. Culianu, *Psychanodia I*, σελ. 28. J. Mau, «Eudoxos», *Kleine Pauly 2* (1979), στ. 408-410, P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 459. D. Ulansey, *The Origins of Mithraic Mysteries*, ό.π., σελ. 57. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 184, 185· 459-460. T. Barton, *Ancient Astrology*, (London - New York, 1994), σελ. 18· 22.

101. Βλ. σχετικά Όμηρος, *Ίλιάδα Ο*, 187-196: τρεῖς γάρ τ' ἐκ Κρόνου εἰμὲν ἀδελφοὶ οὓς τέκετο Ῥέα Ζεὺς καὶ ἐγὼ, τρίτατος, δ' Ἀΐδης ἐνέροισιν ἀνάσσων. τριχθὰ δὲ πάντα δέ-δασται, ἕκαστος δ' ἔμμορε τιμῆς· ἦτοι ἐγὼν ἔλαχον πολιὴν ἄλλα ναιέμεν αἰεὶ παλλομένων, Ἀΐδης δ' ἔλαχε ζόφον ἠερόεντα, Ζεὺς δ' ἔλαχ' οὐρανὸν εὐρὺν ἐν αἰθέρι καὶ νεφέλῃσι· γαῖα δ' ἔτι ξυνή πάντων καὶ μακρὸς Ὀλυμπος. τὼ βᾶ καὶ οὐ τι Διὸς βέομαι φρεσίν, ἀλλὰ ἔκηλος καὶ κρατερός περ ἐὼν μενέτω τρίτατῃ ἐνὶ μοίρῃ. Εὐριπίδης, *ἀποσπ.* 484, 1-5 Nauck (Μελανίππη): κοῦκ ἐμός ὁ μῦθος, ἀλλ' ἐμῆς μητρὸς πάρα, ὡς οὐρανός τε γαῖα τ' ἦν μορφή μία· ἐπεὶ δ' ἔχωρίσθησαν ἀλλήλων δίχα, τίκτουσι πάντα ἀνέδωκαν εἰς φάος, δένδρη, πετεινά, θῆρας οὓς θ' ἄλλη τρέφει γένος τε θνητῶν. Ἀριστοτέλης, *Μετά τά φυσικά*, 983b, 20-22: ... ἀλλὰ Θαλῆς μὲν ὁ τῆς τοιαύτης ἀρχηγὸς φιλοσοφίας ὕδωρ φησὶν εἶναι (διὸ καὶ τὴν γῆν ἐφ' ὕδατος ἀπεφῆνατο εἶναι). Πρβλ. επίσης G. E. R. Lloyd, *Polatiry and Analogy. Two Types of Argumentation in Early Thought* (Cambridge, 1966), σελ. 306.

102. Βλ. σχετικά R. A. Rosenberg, «The 'Star of Messiah' Reconsidered», *Biblica* 53 (1972), 105-109. R. E. Brown, *The Birt of the Messiah. A Commentary of the Infancy Narratives in Matthew and Luke* (Complete and Unabridged) (Garden City, NY, 1977), σελ. 165-177. R. Beck, «Sette Sfere, Sette Porte and the Spring Equinoxes of A.D. 172 and 173», in: U. Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae. Atti del Seminario Internazionale su 'La specificità storico-religiosa dei misteri di Mithra, con particolare rifeimento alle fonti documentarie di Roma e Ostia*», *Roma e Ostia 28-31 Marzo 1978* (EPRO, 80) (Leiden, 1979), σελ. 515-529, ιδιαιτ. σελ. 521.

103. Βλ. σχετικά Κλαύδιος Πτολεμαῖος, *Τετράβιβλος*, 3, 1. Πρβλ. επίσης F. Cumont, *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*, ό.π., σελ. 53-56.

104. Για το φαινόμενο της «μετάπτωσης των ισημεριών» βλ. Κλαύδιος Πτολεμαῖος, *σύνταξις μαθηματική* 1, 2, 21, p. 12-1-25, p. 13 (έκδ. J.L. Heiberg): «ὃ τε γάρ Ίππαρχος

λον των άστρων¹⁰⁴. Οι παραπάνω θέσεις συντελούν ώστε οι άνθρωποι να γνωρίσουν τη διαρκή μετακίνηση του πλανητικού συστήματος, γεγονός που επιδεινώνει ακόμη περισσότερο την αβεβαιότητα για τον άνθρωπο της ελληνιστικής εποχής.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε ότι οι θέσεις για την κίνηση των ουράνιων σωμάτων δεν είναι κάτι το πρωτόγνωρο αλλά παρουσιάζονται για πρώτη φορά στον Πλάτωνα, ιδιαίτερα στα έργα του «*Τίμαιος*» και «*Πολιτεία*»¹⁰⁵. Σύμφωνα με την άποψη του έλληνα φιλοσόφου υπάρχει μια διαρκής κίνηση και μεταβολή που επεκτείνεται ακόμη και στο περιβάλλον των ά-

έν τῷ Περὶ τῆς μεταπτώσεως τῶν τροπικῶν καὶ ἰσημερινῶν σημείων παρατιθέμενος ἐκλείψεις σεληνιακὰς ἔκ τε τῶν καθ' ἑαυτὸν τετηρημένων ἀκριβῶς καὶ ἐκ τῶν ἔτι πρότερον ὑπὸ Τιμοχάριδος ἐπιλογίζεται τὸν Στάχυν ἀπέχοντα τοῦ μετοπωρινοῦ σημείου εἰς τὰ προηγούμενα ἐν μὲν τοῖς καθ' ἑαυτὸν χρόνοις μοίρας ζ', ἐν δὲ τοῖς κατὰ Τιμόχαριν ἡ ἔγγιστα μοίρας φησὶν γὰρ ἐπὶ πᾶσιν οὕτως· Εἰ τοίνυν λόγου χάριν ὁ Στάχυς προηγείτο τοῦ φθινοπωρινοῦ σημείου κατὰ τὸ μῆκος τῶν ζωδίων πρότερον μοίρας η, νῦν δὲ προηγείται μοίρας ζ', καὶ ὅσα δὴ τούτοις ἐπιλέγει· σχεδὸν δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀπλανῶν, ὧν πεποιήται τὴν σύγκρισιν, τὴν τοσαύτην εἰς τὰ ἐπόμενα παραχώρησιν ἀποδείκνυσι γεγενημένων. ἡμεῖς τε τὰ καθ' ἑαυτοὺς φαινόμενα τῶν ἀπλανῶν διαστήματα πρὸς τὰ τροπικὰ καὶ ἰσημερινὰ σημεία παραβάλλοντες τοῖς ὑπὸ τοῦ Ἰππάρχου τετηρημένοις τε καὶ ἀναγεγραμμένοις οὐδὲν ἤττον εὐρίσκομεν τὴν εἰς τὰ ἐπόμενα τοῦ διὰ μέσων παραχώρησιν αὐτῶν ἀναλόγως τῇ προκειμένη μεταβάσει γεγενημένων. πεποιήμεθα δὲ τὴν τοιαύτην ἐξέτασιν διὰ τοῦ προκατασκευασθέντος ἡμῖν ὄργανου πρὸς τὰς παρατηρήσεις τῶν κατὰ μέρος τῆς σελήνης ἀπὸ τοῦ ἡλίου διαστάσεων τὸν μὲν ἕτερον τῶν ἀστρολάβων κύκλον πρὸς τὴν καταλαμβανομένην ἐν τῇ τῆς τηρήσεως ὥρᾳ φαινόμενην τῆς σελήνης παρόδου ἀποκαθίσταντες, τὸν δὲ ἕτερον πρὸς τὸν διοπτρευόμενον ἀστέρα παραφέροντες, ὅπως ἂν ἡ τε σελήνη καὶ ὁ ἀστὴρ ἅμα κατὰ τῶν οἰκείων τόπων διοπτεύωνται, καὶ οὕτως ἐκ τῆς πρὸς τὴν σελήνην διαστάσεως καὶ τὴν ἐνὸς ἐκάστου τῶν λαμπρῶν ἀστέρων ἐποχὴν καταλαμβανόμενοι». Πρβλ. ἐπίσης I 1, 17, σελ. 194· I 2, 12-23, σελ. 17. Πρβλ. ἐπίσης, D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries. Cosmology and Salvantion in the Ancient World* (New York - Oxford, 1989), σελ. 76-82. Fr. W. Wallbank, *Ο ελληνιστικός κόσμος, ὁ.π.*, σελ. 261-262.

105. Βλ. Πλάτων, *Τίμαιος*, 34b 3-6: «Ἐποίησεν ψυχὴν δὲ εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ θεὸς διὰ παντός τε ἔτεινεν καὶ ἔτι ἔξωθεν τὸ σῶμα αὐτῇ περιεκάλυψεν, καὶ κύκλῳ δὴ κύκλον στρεφόμενον οὐρανὸν ἓνα μόνον ἔρημον κατέστησεν...» 36c 1-7: ... συνάφας αὐταῖς τε καὶ ἀλλήλαις ἐν τῷ καταντικρῷ τῆς προσβολῆς, καὶ τῇ κατὰ ταῦτα ἐν ταύτῳ περιελαβόμενῃ κινήσει περίξ αὐτὰς ἔλαβεν, καὶ τὸν μὲν ἔξω, τὸν δ' ἐντὸς ἐποίητο τῶν κύκλων. τὴν μὲν οὖν ἔξω φορὰν ἐπεφήμισεν εἶναι τῆς ταύτου φύσεως, τὴν δ' ἐντὸς τῆς θατέρου. τὴν μὲν δὴ ταύτου κατὰ πλευρὰν ἐπὶ δεξιὰ περιήγαγεν, τὴν δὲ θατέρου κατὰ διάμετρον ἐπ' ἀριστερά, κράτος δ' ἔδωκεν τῇ ταύτου καὶ ὁμοίῳ περιφορᾷ...». πρβλ. ἐπίσης Ἀριστοτέλης, *περὶ οὐρανοῦ* 285a 33-285b 1-33. Plinius, *Naturalis Historia* XXXII 4-6: «*omnium autem siderum meatus, interque ea solis et lunae, contrarium mundo agere cursum, id est laevum, illo semper in dextra praecipiti*». Πρβλ. ἐπίσης R. Beck, «Cautes and Cautopates: Some astronomical considerations» *JMS* II, 1 (1977), 1-17, ἰδιαίτ. σελ. 9. P. Green Alexander to Actium, ὁ.π., σελ. 459-460. B. Farrington, *Greek Science*, (rev. Edition) (Harmondsworth, 1961), σελ. 216.

στρων και των πλανητών. Οι απόψεις του επηρεάζονται σαφώς από τις αστρολογικές παρατηρήσεις και τους υπολογισμούς της κίνησης των άστρων από τους σύγχρονους του Εύδοξο και Κάλιππο¹⁰⁶. Οι παραπάνω αντιλήψεις του Πλάτωνα είναι άμεσα συνυφασμένες με το πνεύμα της εποχής του. Ο Πλάτων, όπως άλλωστε, και οι περισσότεροι συμπατριώτες του έβλεπαν με ανησυχία την κρίση της παραδοσιακής θρησκείας που αποτελούσε ένα από τα πλέον βασικά γνωρίσματα της πόλης-κράτους. Γνώριζε ότι το κοινωνικό περιβάλλον της εποχής του διέρχεται πνευματική και ηθική κρίση εξαιτίας τόσο των πολιτικών και οικονομικών δεδομένων όσο κυρίως της κριτικής διάθεσης των Σοφιστών¹⁰⁷. Οι άνθρωποι της εποχής του και κυρίως οι νέοι δεν πίστευαν στους ολύμπιους θεούς και αμφισβητούσαν τις παραδοσιακές αξίες του κοινωνικού τους συνόλου. Πολύ περισσότερο αμφισβητούν την ύπαρξη οποιασδήποτε θεϊκής πρόνοιας που θα μπορούσε να τους προφυλάξει από τις αντινομίες της καθημερινής ζωής. Η αμφισβήτηση της παραδοσιακή ολύμπιας θρησκείας σχετίζεται άμεσα με την αμφισβήτηση του κρατικής εξουσίας, μια που η θρησκευτική και η πολιτική εξουσία είναι άμεσα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Ποιος μπορεί να ξεχάσει τις δίκες που διεξάγονται στην Αθήνα στο τέλος των κλασικών χρόνων, για το θέμα αυτό¹⁰⁸;

Ο Πλάτων προσπαθεί να αποκαταστήσει με τη διδασκαλία του την έννοια του θείου και της θεϊκής πρόνοιας. Ταυτίζει την έννοια της θεότητας με την αιώνια κοσμική ψυχή η οποία κινεί αρμονικά ολόκληρο τον κόσμο. Υπάρχει μια αντιστοιχία, σύμφωνα με την πλατωνική κοσμολογία, ανάμεσα στην κίνηση του ανθρώπου, που αποτελείται από την ψυχή το σώμα, και της κί-

106. A.J. Festugiere, *Personal Religion*, ό.π., σελ. 46-47. 118-121. Βλ. επίσης σχετικά με την παρατήρηση των άστρων στην αρχαία Ελλάδα, *Αίσχύλος, Άγαμέμνων* 1-6· 16-19. Εύριπίδης, *Ίφιγένεια έν Αύλίδι*, 6-10.

107. Σχετικά με τους Σοφιστές βλ. παραπάνω υποσ. 88.

108. Για τις δίκες ατόμων που κατηγορούνται για αθεΐα βλ. R. Parket, *Athenian religion*, ό.π., σελ. 19-217. Chr. Auffarth, «Aufnahme und Zurückweisung. 'Neue Gotter' im spätclassischen Athen: Religion gegen die Krise, Religion in der Krise?», in: W. Eder (Hrsg.), *Die athenische Demokratie im 4. Jahrhundert v. Chr.* (Stuttgart, 1995), σελ. 337-365, ιδιαίτ. σελ. 339-341. J. N. Bremmer, «Religious Secrets and Secrecy in classical Greece», in: H. G. Kippenberg - G. G. Stroumsa (eds.), *Secrecy and Concealment. Studies in the History of Mediterranean and Eastern Religions* (Studies in the History of Religions, LXV) (Leiden, 1995), σελ. 61-78. D. Groh, *Anthropologische Dimensionen der Geschichte* (Frankfurt/M, 1990), σελ. 267-304. R. W. Wallace, «Private Lives and Public Enemies: Freedom of Thought in Classical Athens», in: A. E. Boegehoold - A. C. Scafuso (eds.), *Athenian identity and Civic Ideology* (Baltimore, 1994). Π. Παχής, *Δήμητρα Καρποφόρος*, ό.π., σελ. 193-194.

109. *Τίμαιος*, 90 A-D. Βλ. επίσης Πλάτων, *Νόμοι* 903c 1-5: *εις τὸ πᾶν συντείνει βλέπον ἀεὶ, ... τοῦ παντὸς βίω, ὑπάρχουσα εὐδαίμων οὐσία, οὐχ ἔνεκα σοῦ γιγνομένη, σὺ δ' ἔνε-*

νησης των άστρων¹⁰⁹. Η αιώνια θεϊκή δικαιοσύνη τείνει να αποκατασταθεί διαμέσου των φιλοσοφικών αντιλήψεων, οι οποίες στηρίζονται κυρίως στις παραδοσιακές αξίες της πόλης-κράτους, τις μόνες που μπορούν να διατηρήσουν την ισορροπία και την αρμονία μιας ευνομούμενης πολιτείας. Οι θέσεις αυτές βρίσκουν αργότερα την τέλεια έκφρασή τους στο περιβάλλον της αστρολογίας· η αντίληψη για το Θεό του παντός βρίσκει ιδιαίτερη απήχηση στους κύκλους των Στωϊκών αλλά και των οπαδών διαφόρων φιλοσοφικών κύκλων της ύστερης αρχαιότητας¹¹⁰.

Σύμφωνα με το νόμο της κοσμικής «συμπάθειας», που κυριαρχεί στη στωϊκή διδασκαλία, υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στον μακρόκοσμο και τον μικρόκοσμο¹¹¹. Ο Ζήνωνας κάνει λόγο για τη θεϊκή φύση των ουρανίων σωμάτων και τα χαρακτηρίζει «νοεροί και φρόνιμοι»¹¹². Ο Ποσειδώνιος (περίπου 135-50 π.Χ.) πιστός στις αρχές των Στωϊκών υποστηρίζει ότι το ευμετάβλητο της ζωής των ανθρώπων καθορίζεται από τα άστρα¹¹³ και την «Είμαρμένη» που επηρεάζει καθοριστικά τη ζωή των ανθρώπων. Με ανάλογο

κα εκείνου. αὐτὸ ὡς γένεσις ἔνεκα ἐκείνου γίγνεται πᾶσα...». Πρβλ. και 895d-e8· 898c 1-5 Ἀριστοτέλης, *περὶ κόσμου*, 399a 12a-14. Πρβλ. 397a 8-16. Βλ. επίσης, Σοφοκλῆς, Ἄντιγόνη, 450-470. Πρβλ. επίσης A. J. Festugiere, *The personal Religion*, ὁ.π., σελ. 47-48. F. M. Cornford, *Plato's Cosmology* (London, 1977 [reprint]), pp. 57-137· 353-355.

110 A.J. Festugiere, *Personal Religion*, ὁ.π., σελ. 49· 105-121. SVF, Arnim τομ. III, αρ. 33-339, σελ. 81-88.

111. P. Green, *Alexander to Actium*, ὁ.π., σελ. 454· 634. S. Sambursky, *The Physical World of Greeks* (London, 1956), σελ. 241.

112. Βλ. SVF, Arnim, τομ. III, αποσπ. 120. Πρβλ. M. P. Nilsson *GGR*, τόμ. II, σελ. 258.

113. Βλ. σχετικά H. Jonas, *The Gnostic Religion*, ὁ.π., σελ. 260. J. Dillon, *The Middle Platonists* (Ithaca, 1977), σελ. 106-107. D. Ulansey, *The Origins of Mithraic Mysteries. Cosmology and Salvation in the Ancient World* ὁ.π., σελ. 72-73 Cicero, *de divinatione* I 57, 129-130. II 14, 21, 33-35, 47.

114. E.V. Arnold, *Roman Stoicism* (Cambridge, 1911), σελ. 30· 192-193. B. L. van der Waerden, «The Great Year in Greek, Persian and Hindu Astronomy» *Archive for History of Exact Sciences* 18, 4 (1978) (June), 359-383. H. Jonas, *The Gnostic Religion*. ὁ.π., σελ. 254-260. C. Schneider, *Kulturgeschichte des Hellenismus* (München, 1969), σελ. 908. M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 257-268· 509-510. W. G. Lambert, «Berossus and Babylonian Eschatology», *Iraq* 38 (1978), 171-173. A. A. Long, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία*, ὁ.π., σελ. 83-84· 184· 238-239· 271· 331· 345. P. Green *Alexander to Actium*, ὁ.π., σελ. 586, 594. D. Ulansey, *The Origins of Mithraic Mysteries*, ὁ.π., σελ. 73-76. Βλ. επίσης Διογ. Λαέρτιος, *περὶ τοῦ βίου τῶν φιλοσόφων* VII 149, 3-7: ἐκ καθ' εἰμαρμένην δέ φασι τὰ πάντα γίνεσθαι Χρῦσιππος ἐν τοῖς *Περὶ εἰμαρμένης καὶ Ποσειδώνιος ἐν δευτέρῳ Περὶ εἰμαρμένης καὶ Ζήνων, Βόηθος, δ' ἐν πρώτῳ Περὶ εἰμαρμένης. ἔστι δ' εἰμαρμένη αἰτία τῶν ὄντων εἰρομένη ἢ λόγος καθ' ὃν ὁ κόσμος διεξάγεται.*

τρόπο πιστεύουν ότι δρα και η θεϊκή «Πρόνοια» που επηρεάζει καθοριστικά της θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής¹¹⁴.

Τα ελληνικά μυθιστορήματα της ελληνορωμαϊκής εποχής μας δείχνουν με τον πιο γλαφυρό τρόπο την πολιτικο-κοινωνική κατάσταση¹¹⁵. Απεικονίζουν το ριφοκίνδυνο και διαρκώς μεταβαλλόμενο κόσμο αλλά και τη ζωή των ανθρώπων της εποχής. Τα μυθιστορήματα εντάσσονται στον ελληνοιστικό τόπο και χρόνο ως προς τα εξωτερικά του στοιχεία: ταξίδια χερσαία και θαλάσσια, πειρατές και ληστές, απαγωγές, δουλεία, παραξενιές της Τύχης, θρησκευτικός συγκρητισμός. Η δράση των πειρατών και των ληστών δεν ήταν απλώς ένα περιθωριακό πρόβλημα, που αφορούσε μόνο τους εμπόρους· είναι μια φρικτή πραγματικότητα για τους ταξιδιώτες, αλλά και για τους ανθρώπους όλων των κοινωνικών τάξεων που ζουν σε εκτεθειμένες περιοχές, όπως στα παράλια και τα νησιά. Η προσωπική ελευθερία μοιάζει εφήμερη¹¹⁶.

Η περιπλάνηση των ηρώων, σε ξένες χώρες και σ' ένα κόσμο που είναι γεμάτος από κινδύνους αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτών των διη-

Manilius, *Astronomicum* IV 14: «*fata regunt orbem, certa stant omnia lege*». Cicero, *De dicinatione* I, 125, 10-14: «*a natura vis omnis divinandis ratioque repetenda. Fieri igitur omnia fato ratio cogit fateri. Fatum autem id appello, quod Graeci εἰμαρμένην, id est ordinem seriemque causarum, cum causae cause nexa rem ex se gignant. Ea est ex omni aeternitate fliens veritas sempiterna*». Βλ. Cicero, *de natura deorum* II, 51, πρβλ. επίσης Cicero, *The Nature of the Gods* (transl. H. C. P. McGregor (New York, 1972), 192, σελ. 193.

115. Σχετικά με τα μυθιστορήματα της ελληνοιστικής εποχής, βλ. Γ. Γιατρομανωλάκης (εκδ.), *Ἀχιλλέως Ἀλεξάνδρου Τατίου. Λευκίππη καὶ Κλειτοφών* (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχολία Γ. Γιατρομανωλάκης) (Αθήνα 1990). *Ἡλιοδώρου Αἰθιοπικά ἢ τὰ περὶ Θεαγένην καὶ Χαρίκλειαν* (Εισαγωγή: Γ. Γιατρομανωλάκης, Μετάφραση: Α. Σιδέρη) (Αθήνα, 1997). K. Kerényi, *Die griechischorientalische Romanliteratur* (Tübingen, 1927). R. Mercelbach, *Roman und Mysterium* (München, 1962). του ιδίου, *Isis Regina - Zeus Sarapis* (Stuttgart-Leipzig, 1995), σελ. 335-484. T. Hägg, *Το αρχαίο μυθιστόρημα* (μεταφρ. Τζ. Μαστοράκη, μεταφρ. Παραθεμάτων Γ. Γιατρομανωλάκης) (Αθήνα, 1992). J. R. Morgan - R. Stoneman (eds.), *Greek Fiction. The Greek Novel in Context* (London - New York, 1994). R. Beck, «Soteriology, the mysteries and the ancient novel: Iamblichus, *Babyloniaka* as a test case», in: U. Bianchi - M.J. Vermaseren (eds.), *La Soterologia dei Culti Orientali, ό.π.*, σελ. 525-540. του ιδίου, «Mystery Religions, Aretalogy and the Ancient Novel», G. Schmeling (ed.), *The Novel in the Ancient World* (MNEMOSYNE. Supplementum centesimum quinquagesimum novum) (Leiden - New York - Köln, 1996), 131-150. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνοιστικού κόσμου, ό.π.*, σελ. 14-145, 278.

116. Βλ. σχετικά T. Hägg, *Το αρχαίο μυθιστόρημα, ό.π.*, σελ. 108-115.

117. Βλ. σχετικά, μύθο Έρωτα και Ψυχής, περιπέτειες του Λουκίου. Σχετικά με το μύθο «Έρωτα-Ψυχής» βλ. Apuleius, *Metamorph.* IV 28-VI, 24. Πρβλ. επίσης, R. Merkelbach (ed.), *Amor und Psyche* (Wege der Forschung, 126) (Darmstadt, 1968). του ιδίου, *Isis Regina-Zeus Sarapis, op. cit.*, σελ. 451-484. Σχετικά με την περιπλάνηση

γημάτων. Η περιέργεια των ατόμων και η αναζήτηση ενός νέου είδους γνώσης που δεν αρμόζει στον άνθρωπο, προκαλεί τις περιπλανήσεις¹¹⁷. Ο άνθρωπος της εποχής είναι ο μοναχικός ταξιδιώτης που φάχνει απεγνωσμένα να βρει τη σιγουριά και τη σωτηρία. Μόνο έτσι μπορεί να εξασφαλίσει κανείς την κοινωνική του ταυτότητα σε εποχές, μάλιστα, που το άτομο έχει πάψει να κατέχει σημαντική θέση ως «πολίτης» μέσα στην κοινωνία. Η περιπλάνηση των ανθρώπων της ελληνιστικής εποχής διαφέρει από την αντίστοιχη των ομηρικών ηρώων. Η περιπλάνηση των δευτέρων οφείλεται σε μια σειρά λαθών ή παραλείψεων, τα οποία προκαλούν την οργή των θεών. Ο ήρωας αντιμετωπίζει μια ολόκληρη σειρά εμποδίων, τα οποία οφείλει να ξεπεράσει για να βρεθεί πιο κοντά στον αντικειμενικό του στόχο: την επιστροφή στον «οίκον» του. Η ιδέα του «νόστου» αποτελεί τη νοσταλγία ενός οίκου επανενωμένου και ασφαλούς. Αντίθετα, στα μυθιστορήματα της ελληνιστικής εποχής κυριαρχεί η ιδέα της τυφλής κυριαρχίας της Τύχης¹¹⁸. Οι περιπλανήσεις των ηρώων μοιάζουν παράλογες και χωρίς κανένα νόημα, χωρίς τελικό και συγκεκριμένο προορισμό.

Ο Λούκιος, για παράδειγμα, ο ήρωας του Απουλίου εκφράζει με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο τον άνθρωπο αυτής της χρονικής περιόδου. Παρακινούμενος από την περιέργειά του (*curiositas*) να γνωρίσει το νέο τρόπο ζωής που είναι αντίθετος προς τον παραδοσιακό, βρίσκει έρμαιο στα χέρια

του Λουκίου σύμφωνα με τη διήγηση του Απουλίου βλ. L. H. Mardin, *Hellenistic Religions*, ό.π., σελ. 16-27.

118. Βλ. σχετικά Αχιλλέως Τατίου, *Λευκίππη και Κλειτοφών*, 5, 17.3: «... δέσποινα, γυνή γυναικα, ελεύθερα μὲν, ὡς ἔφυν, δούλην δὲ νῦν, ὡς δοκεῖ τῇ Τύχῃ'...», βλ. επίσης Seneca, *Tranqu.* X 3. Πρβλ. επίσης T. Hägg, *Το αρχαίο μυθιστόρημα*, ό.π., λ. Τύχη (θεά). H. S. Versnel, *Ter Unus*, ό.π., σελ. 86.

119. Σχετικά με την έννοια της περιέργειας (*curiositas*) βλ. Απουλίου, *Μεταμορφ.* XI, 15: «*Multis et uariis exanclatis laboribus magnisque Fortunae tempestatibus et maximus ectus procellis ad portum Quietis et aram Misericordiae tandem, Luci, uenisti. Nec tibi natales ac ne dignitas quidem, uel ipsa, qua flores, usquam doctrina profuit, sed lubrico virentis aetatulae ad serviles delapsus voluptates curiositatis inprosperae sinistrum praemium reportasti. Sed utcumque Fortunae caecitas, dum te pessimis perivulis discruciat, ad religiosam istam beatitudinem inprovida produxit malitia. Eat nunc et summo furore saeuat et crudelitati suae materiem quaerat aliam; nam in eos, quorum sibi vitas <in> seruitium deae nostrae maiestas vindicavit, non habet locum casus infestus. Quid latrones, quid ferae, quid seruitium, quid asperrimorum itinerum ambages reciprocae, quid metus mortis cotidiana nefariae Fortunae profuit? In tutelam iam receptus es Fortunae, sed uidentis, quae suae lucis splendore ceteros etiam deos illuminat. Sume iam vultum laetiozem candido isto habitu tuo congruentem, comitare pompam deae sospitatrix inoventi gradu. Videant inreligiosi, videant t errorem suum recognoscant: en ecce pristinis aerumnis absolutus Isidis magnae procidentia gaudens Lucius de sua Fortuna triumphat. Quo tamen tutio*

της τυφλής και ανεξέλεγκτης Τύχης και περιπλανιέται μέσα στον απέραντο κόσμο της οικουμένης¹¹⁹. Η μεταμόρφωσή του σε ζώο αποτελεί τον πιο εύγλωτο συμβολισμό του ανθρώπου που χάνει κάθε επικοινωνία με τον πατροπαράδοτο τρόπο ζωής, όταν εγκαταλείπει το οργανωμένο κοινωνικό σύνολο στο οποίο ζούσε μέχρι τότε. Από τον κόσμο της κοινωνίας και του πολιτισμού περιπίπτει στο περιβάλλον του χάους και της αταξίας. Η κατάσταση του επιβεβαιώνει, για ακόμη μια φορά τη γνώμη του Αριστοτέλη: «ο άνθρωπος που ζει μόνος του και μακριά από κάθε μορφή οργανωμένου κοινωνικού συνόλου δεν έχει σχέση με το ανθρώπινο γένος, και πρέπει να είναι θεός ή ζώο»¹²⁰.

Η αύξηση των ανθρώπων στις μεγάλες πόλεις και κυρίως στη Ρώμη με ανομοιογενή και ξένο πληθυσμό δημιουργεί πιο δύσκολες συνθήκες προσωπικής επικοινωνίας και αλληλοκατανόησης. Ο άνθρωπος απομονώνεται από τα μέλη του κοινωνικού συνόλου, γεγονός που τον βυθίζει στον κόσμο της αβεβαιότητας, μια που δεν υπάρχει κάποιος συγκεκριμένος συγγενικός, φυλετικός και θρησκευτικός δεσμός που να τον συνδέει με τα υπόλοιπα μέλη του ευρύτερου πληθυσμού. Ο πολίτης των ρωμαϊκών πόλεων ζει σ' ένα περιβάλλον, όπου οι συμπολίτες του έχουν διαφορετικές αξίες, θρησκευτικές αντιλήψεις και πιστεύουν σε διαφορετικούς απ' αυτόν θεούς. Οι διάφορες εκδηλώσεις που

sis atque munitior, da nomen sanctae huic militiae, cuius non olim sacramento etiam rogabaris, teque iam nunc obsequio religionis nostrae dedica et ministerii iugum subi uoluntarium. Nam cum coeperis deae servire, tunc magis senties fructum tuae libertatis». Πρβλ. επίσης, J. G. Griffiths, *The Isis-Book*, ό.π., σελ. 29-30· 47-48 248-250· 293-294· 354. H.J. Mette, «Curiositas», in: *FS. Bruno Snell* (München, 1956), σελ. 227-235. A. Labhardt, «Curiositas, notes sur l'histoire mot et d'un notion», *MH* 17 (1960), 206-224. S. Lancel, «Curiositas et preoccupations spirituelles chez Apulee», *RHR* 160 (1961), 24-56 (= R. Merkelbach [ed.], *Amor und Psyche*, ό.π., σελ. 408-432). G. C. Daux, «The Curiosity of the Golden Ass», *CJ* 64 (1968), 120-125. L. H. Martin, *Hellenistic Religions*, ό.π., σελ. 16. 18. 23. 93. 139. P. Veyne, «The Roman Empire», in: Ph. Aries - G. Dudy (eds.), *A History of Private Life, vol. I: From Pagan to Byzantium* (P. Veyne, ed. Arth. Goldhammer, transl.) (Cambridge, Ma. - London, 1987), σελ. 5-234, ιδιαιτ. σελ. 230. R. Merkelbach, *Isis regina- Zeus Sarapis*, ό.π., 267. 281-282. 430. 458. 463. 464. Ο ερευνητής αυτός γράφει χαρακτηριστικά (σελ. 282, υποσ. 4): «*curiositas*, griechujsch *περιέργεια*, bezeichnet nicht nur «Neugier», sondern auch «Magie». Συμπληρωματικά στην άποψη του γερμανού ερευνητή βλ. επίσης J. G. Griffiths, ό.π., σελ. 29 ο οποίος συγκρίνει την «περιέργεια» (*curiositas*) του Απουλήιου με την τιμωρία του, όπως περιγράφεται στο II 4, όπου περιγράφεται ο προσπάθεια του Λουκίου να ανακαλύψει τα μυστικά της μαγικής τέχνης - χωρίς την καθοδήγηση κάποιου ειδήμονος (μυσταγωγού) - με αποτέλεσμα να επέλθει η καταστροφή, δηλ. η μεταμόρφωσή του σε ζώο. Ως αντίβαρο αυτής της επαχθούς κατάστασης μπορούμε να αναφέρουμε τη σωτηρία του από την Ίσιδα, όπως περιγράφεται στο Apuleius, *Metamorphoses* XI 15.

120. Βλ. παραπ. υποσ. 47.

διοργανώνουν κατά καιρούς οι εκπρόσωποι της κρατικής εξουσίας δεν τον παρηγορούν, αλλά αντίθετα τον γεμίζουν με θλίψη και απογοήτευση.

Για να αντιδράσει στην απομόνωσή του οργανώνεται σε κοινούς συλλόγους, που στηρίζονται στα δεδομένα των «θιάσων» και των «εράνων», οι οποίοι συνεχίζουν να αποτελούν και κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων σημαίνουσα μορφή της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων¹²¹. Το πνεύμα της συνεργασίας και της θρησκευτικής συνοχής που αναπτύσσεται ανάμεσα στα μέλη αυτών των ομάδων είναι έντονο. Παράλληλα παρουσιάζονται αρκετά νέα στοιχεία στη δομή της οργάνωσής τους, τα οποία αποτελούν την ειδοποιό διαφορά τους σε σχέση με τις προηγούμενες εποχές. Σύμφωνα μάλιστα με την άποψη της M. Douglas, τα άτομα που εντάσσονται ως μέλη σ' αυτές τις λατρευτικές ομάδες πραγματοποιούν μια μετάβαση σε μια νέα κοινωνική πραγματικότητα, που δεν έχει τίποτε το κοινό με την προηγούμενη στην οποία ζούσαν¹²². Η είσοδος των ανθρώπων και η ενσωμάτωσή τους σ' αυτές τις κοινωνικο-θρησκευτικές ομάδες, τους ξεχωρίζει αυτομάτως από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο· διακόπτουν κάθε επαφή με το παραδοσιακό οικογενειακό και φυλετικό περιβάλλον τους και δημιουργούν μέσα στο πλαίσιο των νέων ομάδων συγγενικούς δεσμούς, οι οποίοι διαφέρουν ριζικά από τους κανόνες της φυσικής συγγένειας¹²³. Αυτό είναι κάτι το φυσιολογικό αν αναλογισθούμε τον οικουμενικό χαρακτήρα αυτής της χρονι-

121. Η ανάπτυξη του θεσμού των θιάσων ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων αποτελεί ένα φαινόμενο καθοριστικής σημασίας που επιδρά στη διαμόρφωση της κοινωνικοπολιτικής και θρησκευτικής ζωής αυτής της εποχής. Για τη σημασία και το ρόλο αυτών των ομάδων βλ. σχετικά Fr. Poland, *Geschichte des girechischen Vereinswesens* (Leipzig, 1909). του ιδίου, «Storia delle azzociazioni in Rodi antica», in *Anuario della R. Scuola Archeologica di Atene I-II* (1939-1940) (Nuova Serie), 147-200. P. Foucart, *Des associations religieuses chez les Grecs* (New York, 1975 [Paris, 1873]). M.P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 111-112. Parker, *Athenian Religion*, ό.π., σελ. 333-342. K. Martin, «The Anti-Individualistic Ideology of Hellenistic Culture», ό.π., 125. του ιδίου, «Hellenistic Religions Communities», in: H. G. Kippenberg - G. G. Stroumsa (eds.), *Secrecy and Concealment in the History of Mediterranean and Near Eastern Religions*, ό.π., σελ. 102-107. P. Pakkanen, *Interpreting Early hellenistic Religion*, ό.π., σελ. 52-54. J.S. Kippenberg - S.G. Wilson (eds.), *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World* (London, 1996). J.D. Mikalson, *Religion in Hellenistic Athens*, ό.π., σελ. 216-241· 275-277· 308-315· U. Egelhaaf-Gaiser - A. Schafer (Hrsg.), *Religiöse Vereine in der römischen Antike* (Studien und Texte zu Antike und Christntum, 13) (Tübingen, 2002).

122. M. Douglas, «Introduction to the Grid/Group Analysis», *Essays in the Sociology of Perception* (London, 1982), σελ. 1-15 *ιδιατ.*, σελ. 1-7. P. Pakkanen, *Interpreting Early Hellenistic Religion*, ό.π., σελ. 20-21. A. J. Festugiere, *Personal Religion among the Greeks and Romans*, ό.π., σελ. 40.

123. Βλ. L. H. Martin, «The Anti-Individualistic Ideology», ό.π., σελ. 128-129.

κής περιόδου: οι νέες ομάδες δημιουργούνται για να εξυπηρετούν τις ανάγκες των ανθρώπων που ζουν σε περιβάλλοντα ξένα προς τους κανόνες μιας παραδοσιακής κοινωνίας. Η κατάσταση αυτή επιβάλλει ακόμη μια καινοτομία: το παραδοσιακό συνυπάρχει και συμβιώνει με το καινούργιο¹²⁴. Ο άνθρωπος της εποχής θεωρεί πως θα βρει τη χαμένη κοινωνικότητα και ασφάλειά του στο περιβάλλον των λατρευτικών θιάσων και των εν γένει λατρειών της εποχής. Η έννοια της κοινωνίας αναπτύσσεται στο περιβάλλον αυτών των ομάδων, που αποτελούν μια *sui generis* μικρογραφία των παραδοσιακών κοινωνικών συνόλων¹²⁵.

Η μόνη του ελπίδα του ανθρώπου σ' αυτό το αβέβαιο και εχθρικό περιβάλλον είναι ο θεϊκός κόσμος. Αισθάνεται όμως τόσο αποξενωμένος από τους παραδοσιακούς του θεούς που αποδεικνύονται όλο και πιο ανίσχυροι να τον βοηθήσουν να ανταπεξέλθει στα προβλήματά του, ώστε αναγκάζεται να στραφεί σ' άλλες λατρείες, οι οποίες φαίνονται πιο δελεαστικές και πιο ικανές να του δημιουργήσουν συνθήκες ασφάλειας και σωτηρίας στα διάφορα καθημερινά του προβλήματα. Η καθημερινή αίσθηση του κινδύνου και της αβεβαιότητας που αισθάνονταν άλλωστε οι πολίτες της Ρώμης, αλλά και των υπόλοιπων μεγαλουπόλεων, εξαιτίας των ιδιοτροπιών της πολιτικής εξουσίας και των διαρκών κινδύνων των πολέμων τους δίνουν αφορμή να στραφούν στη λατρεία των νέων θεοτήτων που προέρχονται από το περιβάλλον της Ανατολής.

Οι άνθρωποι της ελληνιστικής εποχής προσπαθούν να βρουν και άλλες παράλληλες διεξόδους που θα τους βοηθήσουν να ξεπεράσουν αυτή τη δύσκολη κατάσταση. Όπως συμβαίνει πάντοτε σε περιόδους κρίσεων, τις βρίσκει στη μαγεία και στην αστρολογία, οι οποίες γνωρίζουν ακόμα μεγαλύτερη διάδοση, σε σύγκριση με προηγούμενες εποχές, στο περιβάλλον της λαϊκής θρησκείας¹²⁶. Τα άτομα πιστεύουν ότι μόνο μ' αυτό τον τρόπο μπορούν να α-

124. Βλ. M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 1-10, και *passim*. Z. Stewart, «La religione», in: R. Bianchi-Bandinelli (ed.), *Storia e civiltà dei Greci*, τομ. 8 (Milano, 1977), σελ. 503-616. P. Pakkanen, *Interpreting Early Hellenistic Religion*, ό.π., σελ. 21. J. D. Mikalson, *Religion in the Hellenistic Athens*, ό.π., σελ. 315. Πρβλ. επίσης, F. Ferré, «Die Verwendung von Modellen in Wissenschaft und Theologie», in: D.M. High (Hrsg.), *Sprachanalyse und religiöses Sprechen* (Dusseldorf, 1972), σελ. 51-92, ιδιαίτ. σελ. 89.

125. Βλ. L. H. Martin, «The Anti-Individualist Ideology», ό.π., σελ. 128, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: ο πιστός με την είσοδό του στο περιβάλλον αυτών των κοινοτήτων μετατρέπεται από *dividuus* σε *individuus*.

126. Σχετικά με την αστρολογία κατά τη διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων βλ. R. McMullen, «Social History in Astrology», *AncSoc* 2 (1971), 105-116. F. H. Cramer, *Astrology in Roman Law and Politics* (MenAPhilSoc, 37) (Philadelphia, 1954). R. Gordon, «*Quaedam Veritatis Umbrae*: Hellenistic Magic and Astrology», P. Bilde - Tr.

ποκτήσουν τη δύναμη να κατευνάσουν, αλλά και να κατανικήσουν όλους αυτούς τους παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά τη ζωή τους. Η πρόβλεψη του μέλλοντος με τη βοήθεια της μαντείας γνωρίζει επίσης ιδιαίτερη ακμή. Οι περιπλανώμενοι «Ορφεοτελεστές» των κλασικών χρόνων, που αντιμετώπιζαν την κριτική των εκπροσώπων της αθηναϊκής πόλης-κράτους, βρίσκουν τον καλύτερο εκπρόσωπό τους στα πρόσωπα των περιπλανώμενων μάγων

Engberg-Pedersen - L. Hannestad - J. Zahle (eds.), *Conventional Values of the Hellenistic Greeks* (Studies in Hellenistic Civilization, VIII) (Aarhus, 1997), σελ. 128-158. D. Konstan, «Conventional Values of the Hellenistic Greeks: The Evidence from Astrology», in: P. Bilde - Tr. Engeberg-Pedersen - L. Hannestad - J. Zahle (eds.), *ό.π.*, σελ. 159-176. T. D. Barnes (ed.), *The Sciences in Greco-Roman Society* (Apeiron, 27.4) (Edmonton, 1994). T. Barton, *Ancient Astrology* (London - New York, 1994). J. Barnes - J. Brunschwig - M. Burnyeat - M. Schofield (eds.), *Science and Speculation: Studies in Hellenistic Theory and Practice* (Cambridge/Paris, 1995). Σχετικά με την ανάπτυξη του φαινομένου της μαγείας κατά τη διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων βλ. A. Bernard, *Sorciers grecs* (Paris, 1991). Ch. A. Faraone - D. Obbink (eds.), *Magica Hiera, Ancient Greek Magic and Religion* (Oxford, 1991). H. S. Versnel, «Some Reflections on the Relationship Magic-Religion», *Numen* 38 (1991), 177-197. Fr. Graf, *La Magie dans l'antiquité Gréco-Romaine* (HISTOIRE) (Paris, 1994). M. Meyer - P. Mirecki (eds.), *Ancient Magic and Ritual Power* (RGRW, 129) (Leiden - New York - Köln, 1995). W.M. Brashhear, «The Greek magical Papyri: An Introduction and Survey; Annotated Bibliography (1928-1994)», *ANRW* II, 18, 5 (1995), σελ. 3380-3684. P. Schäfer - H. G. Kippenberg (eds.), *Envisioning Magic. A Princeton and Symposium* (Studies in the History of Religions [NUMEN BOOK SERIES, vol. 75]) (Leiden - New York - Köln, 1997). V. Flint - R. Gordon - G. Luck - D. Ogden (eds.), *The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe, vol. II: Ancient Greece and Rome* (London, 1999). J.N. Bremmer, «The Birth of the Term 'Magic'», *ZPE* 126 (1999), 1-12. D. R. Jordan - H. Montgomery - E. Thomassen (eds.), *The World of Ancient Magic: Papers from the first International Samson Eitrem Seminar at the Norwegian Institute at Athens, 4-8 mai 1997* (Bergen, 1999). M.W. Dickie, *Magic and Magicians in the Greco-Roman World* (London - New York, 2001). P. Mirecki - M. Meyer (eds.), *Magic and Ritual in the Ancient World* (RGRW, 141) (Leiden - Boston - Köln, 2002). G. Sfameni Gasparro, «Religione e Magia nel mondo tardo-antico: il caso delle gemme magiche», A. Mastrocinque (ed.), *Atti dell'«Incontro di Studio, Gemme Gnostiche e Cultura Ellenistica* (Bologna, 2002), σελ. 243-269. βλ. επίσης R. Merkelbach - M. Totti (eds.), *ABRASAX. Ausgewählte Papyri religiosen und magischen Inhalts*, Bd. I: *Gebete* (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Sonderreihe. Papyrologica Coloniensia, vol. XVII, 1) (Opladen, 1990). των ιδίων (eds.), *ABRASAX. Ausgewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts*, Bd.2: *Gebete (Fortsetzung)* (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Sonderreihe. Papyrologica Coloniensia, vol. XVII, 2) (Opladen, 1991). R. Merkelbach (ed.), *ABRASAX. Ausgewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts*, Bd. 3: *Zwei Griechisch-Ägyptische Wei-hezeremonien (Die Leidener Welterschöpfung - Die Pschai - Liturgie)* (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften. Sonderreihe. Papyrologica Coloniensia, vol. XVII, 3) (Opladen, 1992).

και των «θείων ανδρών», οι οποίοι κάνουν την εμφάνισή τους σ' όλες τις πόλεις της ελληνορωμαϊκής οικουμένης¹²⁷. Οι τελευταίοι ισχυρίζονται συνήθως ότι διακρίνονται από ικανότητες που τους κάνουν να ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους ανθρώπους. Είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς, κυρίως κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας και βαθμιαία αποκτούν αρκετή δύναμη. Ο Απολλώνιος ο Τυανεύς αποτελεί μια από τις πιο χαρακτηριστικές μορφές που κυριαρχούν στο προσκήνιο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας¹²⁸.

Η αίσθηση της αβεβαιότητας γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, ιδιαίτερα, κατά την ύστερη αρχαιότητα, όταν τα σύνορα του απέραντου κράτους απειλούνται από την εμφάνιση των βαρβαρικών φυλών που κατοικούν πέρα από τα όρια της οικουμένης. Η διαρχία μεταξύ του κόσμου του φωτός και της τάξης και του κόσμου του σκότους και της αταξίας διευρύνεται¹²⁹. Ο αποκραυφισμός

127. Σχετικά με τους «Ορφεοτελεστές των κλασικών χρόνων και τους τρόπους αντιμετώπισής τους από μέρους της επίσημης πόλης-κράτους, βλ. P. Boyacné, «Platon et les orphiques», *REG* 55 (1942), 217-235. W. Burkert, «Craft versus Sect: the Problem of Orphics and Pythagoreans», in: B.F. Meyer - E.P. Sanders (eds.), *Jewish and Christian Self-Definition*, (London, 1982), τόμ. III, σελ. 1-22. Ν. Παπαχατζής, *Η Θρησκεία στην Αρχαία Ελλάδα* (Αθήνα, 1987), σελ. 91-92. A. Bernabé, «Platone e l'Orfismo», in: G. Sfameni Gasparro, *Destino e salvezza tra culti e gnosti cristina. Itinari storico-religiosi sulle orme di U. Bianchi* (HIERA. Collona di studi storico-religiosi, 2) (Cosenza, 198), σελ. 37-97, ιδιαίτ. σελ. 49-50. G. Sfameni Gasparro, «Religione e Magia nel mondo tardo-antico», in: A. Mastrocinque (a cura di), *Gemme Gnostiche e Cultura Ellenistica. ό.π.*, σελ. 243-269, ιδιαίτ. σελ. 244-246 Πλάτων, *Πολιτεία* 364b-365a Γοργίας, άποσπ. 111: Έλένης έγκώμιον. Θεόφραστος, *Δεισιδαίμων* 16,2 *Orphicorum Fragmenta*, ed. O. Kern, άποσπ. 207.

128. Σχετικά με τον Απολλώνιο τον Τυανέα, βλ. το κείμενο του Φιλοστράτου, *τά ές Τυανέα Άπολλώνιον* που το γράφει κατά τη διάρκεια της βασιλείας των Σεβήρων. Πρβλ. επίσης, A.D. Nock, *Conversion. The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo* (London - Oxford - New York, 1972 [reprint]), σελ. 91· 93· 129· 195-196· 298. M.P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 346· 381· 419-426· 541 R. Turcan, *The Cults of the Roman Empire* (transl. A. Nevil) (Oxford - Malden, Ma., 1999 [reprint]), σελ. 266· 274· 278. J.Z. Smith, «Good News is No News: Areatalogy and Gospel», in: *idem*, *Map is not Territory*, ό.π., σελ. 190-207, ιδιαίτ. σελ. 191-197.

129. Βλ. U. Bianchi, *Prometeo, Orfeo, Adamo. Tematiche religiose sul destino, il male, la salvezza* (Roma, 1976), σελ. 38-54. του ίδιου, *Selected Essays on Gnosticism, Dualism and Mystieriosophy* (Studies in the History of Religions [Supplements to *NUMEN*, 39) (Leiden, 1978), σελ. 65-156. του ίδιου, *Il Dualismo religioso: Saggio erd etnologico* (Roma 21983). του ίδιου, «Dualism», in: M. Eliade (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, 4 (1987), 506-512. S. Pétrément, *Le dualisme dans l'histoire de la philosophie et des religions* (Paris, 1946). του ίδιου, *Le dualisme chez Platon, les gnostiques et les manichéens* (Paris, 1946). I. P. Couliano, *The Tree of Gnosis. Gnostic Mytology from Early Christianity to Modern Nihilism* (transl. H.S. Wiesner, with the author) (New York, 1990), σελ. 23-49.

και η αποκαλυπτική φανερώνουν την διαρκώς αυξανόμενη αγωνία του ανθρώπου της εποχής να βρει με κάθε μέσο την πολυπόθητη σωτηρία μέσα στην ταραγμένη περίοδο στην οποία ζει¹³⁰.

Ο άνθρωπος της εποχής, εξαιτίας της πρωτόγνωρης γι' αυτόν κατάστασης, φτάνει στο σημείο να υποφέρει απ' αυτό που καλούμε «κοσμική παράνοια»¹³¹. Πιστεύει πως απειλείται από επικίνδυνες δυνάμεις που προέρχονται από το χώρο του αγνώστου (πολλές φορές από το ευρύτερο κοσμικό περιβάλλον) και κυρίως από την καταπιεστική και τυρρανική επίδραση της Μοίρας που κάνει τη ζωή του όλο πιο δύσκολη και ευμετάβλητη¹³². Προσπαθώντας να απομακρυνθεί από το περιβάλλον του παραδοσιακού τρόπου ζωής του καταφεύγει σε μια ουτοπιστική κατάσταση, η οποία βρίσκεται πέρα από τα όρια του οικουμενικού κόσμου και στην οποία είναι άγνωστα τα προβλήματα και οι αβεβαιότητες του παρόντος κόσμου¹³³. Ο πραγματικός ήρωας είναι αυτός που καταφέρνει να ξεφύγει από την οδυνηρή κατάσταση της καθημερινής πολιτικο-κοινωνικής πραγματικότητας¹³⁴. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης ο άνθρωπος αισθάνεται ακόμη περισσότερο την ανάγκη να απελευθερωθεί από

130. Σχετικά με το φαινόμενο του αποκρυφισμού κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας, βλ. R. Turcan, *The Cults of the Roman Empire* ό.π., σελ. 266-290· 374-378. Σχετικά με το φαινόμενο της Αποκαλυπτικής που αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, βλ. D. Hellholm (ed.), *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium on Apocalypticism, Uppsala, August 12-17, 1979* (Tübingen, 1983). M.V. Cerutti (ed.), *Apocaliptica e Gnosticismo. Atti del Colloquio Internazionale, Roma 18-19 giugno 1993* (Roma, 1995).

131. Βλ. J. Smith, «The Influence of Symbols on Social Change. A Place on which we Stand», in: *idem, Map is not Territory*, ό.π., σελ. 129-146, ιδιαιτ. σελ. 138, του ιδίου, «Birth Upside down or Right side Up?», in: *idem, Map is not Territory*, ό.π., σελ. 161.

132. J.Z. Smith, «The Influence on Symbols on Social Chance», in: *idem, Map is not Territory*, ό.π., σελ. 138-139 161-2. του ιδίου, «Toward Interpreting Demonic Power in Hellenistic and Roman Antiquity» *ANRW* II 16.1 (1978), σελ. 425-439. H.S. Versnel, *Ter Unus. Isis. Dionysos*, ό.π., σελ. 83-87.

133. Για τις ουτοπιστικές αντιλήψεις που κυριαρχούν κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων και κυρίως κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας, βλ. J.Z. Smith, *Drudgery Divine. On the Comparison of Early Christianities and the Religions of Late Antiquity* (London, 1990), σελ. 110· 121-142. του ιδίου, «The Wibbing Pivot», in: *idem, Map is not Territory*, ό.π., σελ. 100-103. του ιδίου, «The Influence of Symbols on Social Chance», in: *idem, Map is not Territory*, ό.π., σελ. 130-142· 147-151· 160-166· 169-171. του ιδίου, «The Temple and the Magician», in: *idem, Map is not Territory*, ό.π., σελ. 181-189. του ιδίου, «Map is not Territory», in: *idem, Map is not Territory*, ό.π., σελ. 291-294· 308-309. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., 1990, σελ. 384· 392-395· 529.

134. J.Z. Smith, «The Influence of Symbols», in: *idem, Map is not Territory*, ό.π., σελ. 139, του ιδίου, «Birth Upside Down or Right Side Up?», in: *idem, ό.π.*, σελ. 162.

τα δεσμά του παρόντος κόσμου, που θεωρείται ως η κυριότερη αιτία για τα δεινά του και ως χώρος δοκιμασίας περισσότερο παρά σωτηρίας. Η απόδρασή του επιτυγχάνεται με την άνοδό του στο περιβάλλον του ευρύτερου κοσμικού στερεώματος που εκτείνεται πέρα από το χώρο των επτά πλανητών και θεωρείται ως η επιστροφή του στο χώρο των πατρογονικών εστιών και η επανένταξη στην παραδοσιακή κοινωνία¹³⁵. Είναι μια αντίστροφη κίνηση που έχει σκοπό ο άνθρωπος να ξαναβρεί τη χαμένη κοινωνικότητά του και να αποφύγει την τυραννική επίδραση των επτά πλανητικών σφαιρών¹³⁶. Πρόκειται για μια εποχή, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο J.Z. Smith, κατά την οποία ο άνθρωπος αισθάνεται ως μέρος του ευρύτερου κοσμικού στερεώματος, το οποίο εκτείνεται πέρα από τα μέσα της γήινης πραγματικότητας¹³⁷.

* * *

3. Οι ανατολικές λατρείες ως δέλεαρ για τη σωτηρία των ανθρώπων των ελληνιστικών χρόνων.

Η λύση σ' αυτήν την κρίσιμη κατάσταση επέρχεται με την εμφάνιση των διαφόρων ομάδων από τον χώρο της Ανατολής που εκφράζουν τη θρησκευτικότητά τους μ' ένα εντελώς διαφορετικό τρόπο από εκείνον της πατροπαράδοτης πίστης. Οι νέες λατρείες σχετίζονται με την ελληνική γλώσσα, τον επιστημονικό και αστρονομικό οικουμενισμό, το πολιτικό και οικουμενικό κοσμοείδωλο των Διαδόχων και αργότερα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και

135. Σχετικά με την αντίληψη της «άνοδου της ψυχής» κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας, βλ. C. Colpe, «Die 'Himmelsreise der Seele' auasehalb und innerhalb der Gnosis», in: U. Bianchi (ed.), *The Origins of Gnosticism* (Supplements NUMEN, XII) (Leiden, 1967), σελ. 429-445. του ίδιου, «Die 'Himmelreise der Seele' als philosophie- und religionsgeschilches Problem», in: E. Fries (ed.), *Festschrift für E. Klein* (Göttingen, 1967), σελ. 85-104. I.P. Culianu, «L'ascension de l'âme dans les mystères et hors les mystères», in: U. Bianchi - M. J. Vermaseren (eds.), *La soteriologia dei culti orientali*, ό.π., σελ. 276-306. του ίδιου, *Psychanodia I. A. Survey of the Evidence concerning the Ascension of the Soul and Its Relevance* (EPRO, 99) (Leiden, 1983). I. P. Couliano, *Experiences de l'extase, de l'Hellenisme au Moyen Age* (Paris, 1984). του ίδιου, *Out of this World. Otherworldly Journeys from Gilgamesh to Albert Einstein* (Boston-London, 1991). J. Z. Smith, «The Prayer of Joseph», in: *idem*, *Map is not Territory*, ό.π., σελ. 57-64. του ίδιου, «Birth Up Side Down or Right Side Up», ό.π., του ίδιου, «The Influence of Symbols upon Social Stand», in: *idem*, ό.π., σελ. 129-146.

136. Βλ. H.S. Versnel, *Ter Unus*, ό.π., σελ. 86-87.

137. J.Z. Smith, «Birth Upside Down or Right Side Up?», in: *idem*, *Map is not Territory*, ό.π., σελ. 147-171, ιδιαιτ. σελ. 163. H. Jonas, *The Gnostic religion*, ό.π., σελ. 241-265.

κυρίως με την κίνηση και τη διαρκή μετανάστευση των ανθρώπων από το ένα μέρος της οικουμένης στο άλλο. Ο πανθεισμός των Στωϊκών επηρεάζει αποφασιστικά τη νέα θρησκευτική πραγματικότητα της εποχής¹³⁸.

Οι θρησκευτικές αυτές ομάδες είναι οι πυρήνες, μέσα στους οποίους διαμορφώνονται νέοι τρόποι για την έκφραση της θρησκευτικότητας των ανθρώπων. Οι οπαδοί των νέων λατρειών αισθάνονται ασφαλείς, μια που είναι οι εκλεκτοί των θεοτήτων. Δημιουργούνται με τον τρόπο αυτό οι καλύτερες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη προσωπικών σχέσεων ανάμεσα στον κόσμο των θεών και σ' εκείνο των ανθρώπων. Οι ίδιες οι θεότητες διαλέγουν σύμφωνα με τις αντιλήψεις των λατρειών τους, τους πιστούς που πρόκειται να τις υπηρετήσουν. Ως αντάλλαγμα της αφοσίωσής τους, οι τελευταίοι δέχονται την προσωπικής σωτηρία που τόσο επιθυμούν¹³⁹.

Βρισκόμαστε σε μια εποχή που ο άνθρωπος, έρμαιο των διάφορων αντίξων καταστάσεων της καθημερινής ζωής, αισθάνεται όλο και περισσότερο την ανάγκη να προσφύγει στην προστασία του θεϊκού στοιχείου. Δικαίως ο W. Burkert χαρακτηρίζει όλες αυτές τις λατρείες του ελληνορωμαϊκού κόσμου ως «λατρείες των αναθημάτων», αφού ο πιστός προσφεύγει πάντοτε στην ικεσία και στην επακόλουθη προστασία μιας ανώτερης δύναμης, προκειμένου να υπερνικήσει τις δυσκολίες της καθημερινής του ζωής, που καθιστούν προβληματική τη διαβίωσή του¹⁴⁰. Όταν συναντά για πρώτη φορά αυτές τις

138. Σχετικά με την πανθειστική διδασκαλία των Στωϊκών βλ. Ch. Hartshorne, «Pantheism and Panentheism», in: M. Eliade (ed.), *Encyclopedia of Religion* 11 (1987), 165-171. M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 257-258· 261· 267. A. Long, *Η Ελληνιστική φιλοσοφία*, ό.π., σελ. 241.

139. Για τη σημασία της σωτηρίας για τους ανθρώπους της ελληνορωμαϊκής εποχής βλ. C. J. Bleeker, «Isis as Saviour Goddess», in: S. G. Brandon (ed.), *The Saviour God. Comparative Studies in the Concept of Salvation presented to E.O. James to commemorate his seventh-fifth Birthday* (Manchester, 1963), σελ. 1-16. U. Bianchi - M.J. Vermaseren (eds.), *La Soteriologia dei culti orientali nell'Impero romano*. ό.π. G. Sfameni Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cults of Cybele and Attis* (EPRO, 103) (Leiden, 1985). R. Turcan, *The Cults of Roman Empire*, ό.π., σελ. 24-27. J. Z. Smith, *Drudgery Divine*. ό.π., σελ. 85-143. E. Sanzi, «Salute e salvezza nei culti orientali del secondo ellenismo», in: του ιδίου, *Misteri, Soteriologia, Dualismo. Ricerche storico-religiose* (Prefazione di G. Sfameni Gasparro) (Collan Verde, 12) (Roma, 1996), σελ. 41-57.

140. W. Burkert, *Ancient Mystery Cults* (Cambridge, Mass - London, 1987), σελ. 12. Η πρακτική της προσφοράς αναθημάτων αποτελεί μια ακόμη εκδήλωση της προσωπικής λατρείας, που εκδηλώνεται ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Η συνήθεια των πιστών να κάνουν προσφορές ως ένδειξη ευγνωμοσύνης στους θεούς είναι φαινόμενο που γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση στον ελληνικό καθώς επίσης στο ρωμαϊκό κόσμο. Η αρχή του *do ut des* κυριαρχεί, ως μέσο επικοινωνίας των θνητών με το θεϊκό κόσμο. Για το φαινόμενο αυτό βλ. F. T. van Straten, «Gifts for the Gods», in: H. S. Versnel (ed.), *Faith, Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*

λατρείες αισθάνεται, μέσα στην απελπισία του, πως θα μπορούσαν να τους προσφέρουν ό,τι δεν μπορεί πια να βρει στη θρησκεία των προγόνων του. Αισθάνεται πως βρίσκει την ασφάλεια, ένα λιμάνι, που θα τον προφυλάξει από τις τρικυμίες της ζωής¹⁴¹. Η Στωϊκή θεία Πρόνοια παίρνει σάρκα και οστά στο πρόσωπο των νέων θεοτήτων¹⁴². Παρά τους περιορισμούς που θέτει η ρωμαϊκή πολιτεία στη συμμετοχή των πολιτών της στις τελετουργίες των εν λόγω λατρειών, αρχίζουν να εκδηλώνονται τα πρώτα δείγματα αποσπίρτησης από τους κόλπους της προγονικής θρησκείας. Οι πιστοί γνωρίζουν ότι διατρέχουν έναν ιδιαίτερο κίνδυνο να βρεθούν, ως οπαδοί θρησκευτικών ομάδων, στον κόσμο των περιθωρίου και της αμφισβήτησης¹⁴³. Ωστόσο τολμούν και πραγματοποιούν τη μετάβαση, η οποία τους εισάγει σε μια εντελώς νέα πραγματικότητα, μέσα στην οποία έχουν την αίσθηση ότι θα καταφέρουν να ξεπεράσουν όλες τις δυσκολίες και τις αμφισβητήσεις, με τη διαρκή υποστήριξη και προσωπική συμπαράσταση της θεότητας στη λατρεία της οποίας έχουν ενταχθεί. Οι πιστοί εντασσόμενοι στο περιβάλλον των νέων λατρειών αποκοτούν την κοινωνία που δίνει νέο νόημα στη ζωή τους¹⁴⁴. Μπορούμε να αντιληφθούμε τη σιγουριά του κάθε πιστού να θυμηθούμε τη σαφή διαβεβαίωση που δίνει η θεά Ίσιδα στον Λούκιο: του υπόσχεται ότι θα επέλθει η πραγματική μεταμόρφωσή του και θα βρει στους κόλπους της λατρείας της το ου-

(Studies in Greek and Roman Religion, 2) (Leiden, 1981), σελ. 64-151. B. Forsén, *Griechische Gliederweihungen. Eine Untersuchung zu ihrer Typologie und ihrer religions- und sozialgeschichtlichen Bedeutung* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, IV) (Helsinki, 1996).

141. Βλ. σχετικά Apuleius, *Metamorphoses* XI 15: «*Multis et variis exanclatis laboribus magnisque Fortunae tempestatibus et maximis actus procellis ad portum Quietis et aram Misericordiae tandem, Luci, uenisti*». Πρβλ. J. G. Griffiths, *The Isis-Book*, ό.π., σελ. 245. Βλ. επίσης POXY 1380, 15-16· 74, όπου η θεά χαρακτηρίζεται ως «ορμίστρια», δηλ. αυτή που οδηγεί τους ανθρώπους ασφαλείς στο λιμάνι της σωτηρίας. Πρβλ. επίσης CH, 7, 2 (I, 81): *τοῦ τῆς σωτηρίας λιμένος*.

142. Βλ. σχετικά J. G. Griffiths (ed.), *Plutarch, De Iside et Osiride*, ό.π., σελ. 469. του ίδιου, *The Isis-Book*, ό.π., σελ. 253. M. P. Nilsson, *GRR*, τόμ. II, σελ. 260. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 634· 635· 640-641· 645· 646. A. Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, ό.π., σελ. 184· 238-239· 271· 331· 341. M. Pohlenz, *Die Stoa*, τόμ. I-II (Göttingen, ²1955-1959). Βλ. επίσης SVF Arnim, II, άποσπ. 937, σελ. 269 = Πλούταρχος, *περί στωϊκῶν ἐναντιωμάτων* 1049E-1050D.

143. Βλ. Π. Παχής, «*Sacra publica-sacra peregrina. Επίσημη παραδοσιακή θρησκεία και ανατολικές λατρείες στη Ρώμη των ελληνορωμαϊκών χρόνων*», ό.π. M. Berad - J. North - S. Price, *Roman religions of Rome, vol. I: A History* (Cambridge, 1998), σελ. 211-244. J. Rüpke, *Die Religion der Römer. Eine Einführung* (München, 2001), σελ. 36-45.

144. Βλ. L. H. Martin, «*The Anti-Individualistic Ideology*», σελ. 128-129· 134, και ιδιαιτ. σελ. 128, όπου αναφέρει ότι ο άνθρωπος γίνεται, με την ένταξη στο περιβάλλον αυτών των λατρευτικών ομάδων από «*dividuus*» σε «*individuus*».

σιαστικό νόημα της ζωής του¹⁴⁵. Οι υποσχέσεις για προσωπική σωτηρία αποκτούν ακόμη βαθύτερο νόημα, όταν το τυπικό αυτών των λατρειών εμπλουτίζεται με τη διάσταση της μεταθανάτιας μακαριότητας¹⁴⁶. Η σωτηρία επιτυγχάνεται, σύμφωνα με τα πρότυπα της Ελευσίνιας λατρείας, με τη διαδικασία της μύησης του πιστού στη λατρεία των θεοτήτων, η οποία διαμορφώνει το τυπικό των λατρειών από τον 1ο π.Χ. ως τον 1ο μ.Χ. αιώνα¹⁴⁷. Τη σημασία της μπορούμε να την κατανοήσουμε ακολουθώντας τη μαρτυρία του Πλουτάρχου στο έργο του «Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος»: «ἢ δὲ τιμωρὸς Ὀσίριδος ἀδελφὴ καὶ γυνὴ τὴν Γυφῶνος σβέσασα καὶ καταπαύσασα μανίαν καὶ λύσσαν οὐ περιεῖδε τοὺς ἄθλους καὶ τοὺς ἀγῶνας, οὓς ἀνέτλη, καὶ πλάνας αὐτῆς καὶ πολλὰ μὲν ἔργα σοφίας πολλὰ δ' ἀνδρείας ἀμνηστίαν ὑπολαβοῦσαν καὶ σιωπὴν, ἀλλὰ ταῖς ἀγιωτάταις ἀναμίξασα τελεταῖς εἰκόνας καὶ ὑπονοίας καὶ μιμήματα τῶν τότε παθημάτων εὐσεβείας ὁμοῦ δίδαγμα καὶ παραμύθιον ἀνδράσι καὶ γυναῖξιν ὑπὸ συμφορῶν ἐχομένους ὁμοίων καθωσίωσεν»¹⁴⁸.

145. Βλ. Apuleius, *Metamorphoses* XI 15. Πρβλ. επίσης J. G. Griffiths, *The Isis - Book*, ὁ.π., σελ. 240-256.

146. Βλ. Apuleius, *Metamorphoses* XI, 6: *vives autem beatus, viues in mea tutela gloriosus, et cum spatium saeculi tui permensus ad inferos demearis, ibi quoque in ipso subterraneo semitundo me, quam vides, Acherontis tenebris interlucentem Stygiisque penentralibus regnantem, campos Elysios incolens ipse, tibi propitiam frequens adorabis.* Πρβλ. επίσης. J. G. Griffiths, *The Isis - Book*, ὁ.π., σελ. 163-167.

147. Για τη σημασία της μύησης στο τυπικό των συγκεκριμένων λατρειών βλ. U. Bianchi «Iside dea misterica. Quando?», in: *Perennitas, Studi in onore di Angelo Brelich. Promossi dalla Cattedra di Religioni del mondo classico dell'Università degli Studi di Roma* (Roma, 1980), σελ. 9-36. M. Malaise, «Contenu et effets de l'initiation isiaque», *AntCI* 50 (1981), 483-498. του ιδίου, «Les caractéristiques et la question des antécédents de l'initiation isiaque», in: J. Ries - H. Limet (eds.), *Les rites d'initiation. Actes du Colloque de Liège et Louvain-la-Neuve, 20-23 novembre 1984* (Homo Religiosus, 13) (Louvain-la-Neuve, 1986), σελ. 355-362. Αντίθετη άποψη με τους ανωτέρω ερευνητές εκφράζουν ο J. E. Stambauch (*Sarapis under the Early Ptolemies* [EPRO, 25] [Leiden, 1972, σελ. 46-47) και ο Εμμαν. Βουτυράς (Γ. Δεσπίνης - Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου - Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, τομ. I, [Θεσσαλονίκη, 1997], σελ. 90-91) οι οποίοι θεωρούν ότι η λατρεία της Ἴσιδος έχει μυστηριακή μορφή ήδη κατά τη διάρκεια της πρώιμης ελληνιστικής εποχής. Σχετικά με τη μύηση στις λατρείες των ελληνορωμαϊκών χρόνων. βλ. G. Sfamemi Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, ὁ.π., σελ. 64-83. D. M. Cosi, «Aspetti mistici e misterici del culto di Attis», in: U. Bianchi - M.J. Vermaseren (eds.), *La soteriologia dei culti orientali nell'impero Romano*, ὁ.π., σελ. 485-504. P. Pakkanen, *Interpreting Early Hellenistic Religion*, ὁ.π., σελ. 68-82. E. Sanzi, «Iniziazione e soteriologia nei culti di secondo ellenismo», in: του ιδίου, *Misteri, Soteriologia, Dualismo*, ὁ.π., σελ. 59-72.

148. 27.361D- E. J. G. Griffiths (ed.), *Plutarch, De Iside et Osiride*, ὁ.π., σελ. 390-392.

Η Ίσιδα θεωρείται σύμφωνα με τη διδασκαλία της λατρείας της όχι μόνο κυρίαρχος της Μοίρας αλλά και ως εκείνη αυτή που ρυθμίζει την αέναο και αρμονική κίνηση ολόκληρου του κοσμικού στερεώματος¹⁴⁹. Η αντίληψη αυτή που μεταφέρεται από τον Απουλήιο απηχεί την αντίστοιχη αντίληψη των Στωϊκών¹⁵⁰. Η Ίσιδα με το χαρακτήρα της κοσμοκράτειρας θεότητας, διακηρύσσει στο κείμενο της Αρεταλογίας της Κυρήνης (103 μ.Χ.): «τύραννος ... αἰῶνος μόνη πόντου τε καὶ γῆς τέρμονος ... καλοῦσι δὴ πάντες ὑψίστην θεόν, πάντων μεγίστην τῶν ἐν οὐρανῶι θεῶν»¹⁵¹, θέτοντας με τον τρόπο αυ-

149. Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα η Ίσιδα θεωρείται πλέον ως η αδιαμφισβήτητη «*elementorum omnium domina*». Βλ. Apuleius, *Metamorphoses* XI 5 και XI 7: «*orbisque totius dominam*» XI 25: «*Tu quidem, sancta et humani generis sospitatrix perpetua, semper fovendis mortalibus munifica, dulcem matris adfectionem miserorum casibus tribuis. Nec dies nec quies ulla ac ne momentum quidem tenue tuis transcurrit beneficiis otiosum, quin mari terraque protegas homines et depulsis vitae provellis salutarem porrigas dexteram, qua fatorum etiam inextricabiliter contorta retractas licia et Fortunae tempestates mitigas et stellarum noxios meatus cohibes. Te superi colunt, observant inferi, tu rotas orbem, lumnas solem, regis mundum, calcas Tartarum. Tibi respondent sidera, redeunt tempora, gaudent numina, seruiunt elementa. Tuo nutu spirant flamina, nutriunt nubila, germinant semina, rescunt germina. Tuam maiestatem perhorrescunt aues caelo meantes, ferae montibus errantes, serpentes solo latentes, veluar ponto natantes. At ego referendis laubidus tuis exilis ingenio et adhibendis sacrificiis tenuis patrimonio: nec mihi oucis ubertas ad dicenda, quae de tua maiestate sentio, sufficit nec ora mille linguaeque totidem uel indefessi sermonis aeterna series. Ergo quod solum potest religiosus quidem, sed pauper alioquin, efficere curabo: diuinos tuos uultus numenque sanctissimum intra pectoris mei secreta conditum perpetuo custodiens imaginabor*». Πρβλ. επίσης J. G. Griffiths, *The Isis-Book*, ό.π., σελ. 320-325.

150. Σχετικά με τη διδασκαλία των Στωϊκών για την «κοσμική συμπάθεια» βλ. F. Cumont, *Astrology and Religion among the Greeks and Romans* (New York, 1960 [reprint], σελ. 17, 85-86. C. Schneider, *Kulturgeschichte des Hellenismus*, τόμ. II, ό.π., σελ. 580, 594, 601. M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II σελ. 260, 705. P. Green, *Alexander to Actium*, ό.π., σελ. 634· 635· 640-641· 645· 646. Long, *Η ελληνιστική Φιλοσοφία*, ό.π., σελ. 184· 238-238· 271. Βλ. επίσης Cicero, *De natura deorum* III, 92. Πλούταρχος, *Περί Ίσιδος καὶ Οσίριδος* 45, 369A. Πρβλ. J. G. Griffiths, *De Iside et Osiride*, ό.π., σελ. 469, 533.

151. Βλ. σχετικά W. Peek, *Der Isishymnus von Andros und verwandte Texte* (Berlin, 1930), σελ. 129-131. M. Totti, ό.π., σελ. 13, αρ. 4. Πρβλ. πρώτο ύμνο Ισιδώρου από Μεντινέτ Μαντί (1ος αιώνας π.Χ.), στ. 23-24, όπου αναφέρει: «*ὅτι μούνη εἶ σὺ ἄπασαι αἰ ὑπὸ τῶν ἐθνῶν ὀνομαζόμεναι θεαὶ ἄλλαι*». POXY, 1380, 24: «*κυρίαν πάσης χώρας*». Βλ. σχετικά M. Totti, ό.π., σελ. 62-75, ιδιαιτ. σελ. 64. αρ. 20. Ὑμνος Ἄνουβι από Κίο Βιθυνίας, στ. 10 (1ος μ.Χ. αιώνας) «*γαίης πάσης... ἄνασσαν*». Πρβλ. W. Peek, 139, SIRIS 325. M. Totti, ό.π., σελ. 14, αρ. 5. Βλ. επίσης P. Russel, *CE*, no 50a (= *IG XI*, 4, 1324): «*κατὰ πρόσταγμα Ὁσεΐριδος / Διὶ τῶι πάντων κρατούντι / καὶ Μητρὶ μεγάλη τῆι πάντων / κρατοῦσῃ Ἀριστοκῦδης Δημα/ράτου καὶ Ἀρτέμων Πυθέου*». Διόδωρος. Σικελιῶτης. I, 27 «*Ἐγὼ εἰμί ἢ βασίλισσα πάσης χώρας*». Πρβλ. επίσης τον τίτλο της θεάς ως «πα-

τό τέλος στην τυραννική καταπίεση των ανθρώπων από τους «κοσμοκράτορες» ή τους κοσμικούς «άρχοντες», οι οποίοι σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, ταυτίζονται με τον αστρικό κόσμο και με την Ειμαρμένη¹⁵². Αυτή η πραγματικότητα αποτελεί κοινό φαινόμενο της ύστερης αρχαιότητας όπως αφήνεται να εννοηθεί από τα διάφορα Γνωστικά (βλ. «Πίστις Σοφία») και Ερμητικά Κείμενα¹⁵³ ενώ παράλληλα απαντά και στα Κείμενα των Μαγι-

νοκράτωρ» SIRIS, 42 (= IG V, 2, 472 [2ος - 3ος μ.Χ. αιώνας]). Για τη θέση της Ίσιδας ως «κοσμοκράτειρας» βλ. επίσης Y. Grandjean, *Une nouvelle Aréologie d'Isis à Maronée* (EPRO, 49) (Leiden, 1975), σελ. 69-70. J. G. Griffiths, *The Isis-Book*, ό.π., σελ. 156-157. J. J. V. M. Derksen - M. J. Vermaseren, «Isis Kosmokratira», in: *Alessandria e il mondo ellenistico-romano. Studi in onore di A. Adriani*, τομ. III (Roma, 1984), σελ. 43-432. M. Marcovich, «The Isis with the Seven Robes», in: του ίδιου, *Studies in Graeco-Roman Religions and Gnosticism* (Leiden, 1988), 52-55. H. S. Versnel, *Ter Unus*, ό.π., σελ. 83-95. J. G. Griffiths, *The Isis-Book*, ό.π., 156-157.

152. Βλ. Delling, «άρχων», *TWNT*, τομ. I (1933), 481-487. Sasse «κόσμος», ό.π., τομ. III (1938) σελ. 867-898. L. H. Martin, «Josephus' Use of Hemarmene in the Jewish Antiquitates XIII 171-3», *Numen* 27 (1981), 127-137. J. Z. Smith, «The Influence of Symbols on Social Chance», in: *idem*, *Map is not Territory*, ό.π., σελ. 138-140. του ίδιου, «Birth Upside Down or Right Side Up?», in: *Map is not Territory*, ό.π., σελ. 160-166. Σχετικά με την άμεση σχέση της Ειμαρμένης με τον αστρικό κόσμο, βλ. F. Cumont, «Fatalisme astral et religious antiques» *RHLR* 3 (1912), 513-543. W. Gundel, *Beiträge zur Entwicklungsgeschichte der Begriffe Ananke und Heimarmene* (Giessen, 1914). H. O. Schröder, «Fatum (Heimarmene)», *RAC* 7 (1969), 562-570. M. P. Nilsson, *GGR*, τόμ. II, σελ. 200-210. D. Amand, *Fatalisme et liberté dans l'antiquité greque. Recherches sur la survivance de l'argumentation morale antifatalisme de Carnéade chez les philosophes grecs et theologiens chretiens des quatre premiers siècles* (Amsterdam, ²1974).

153. Ἀπόκρυφον Ἰωάννου 28, 14-15 («The Apocryphon of John [II, 1, IV, 1, and BG 8502, 2], introduced and transl. By r. Wisse, in: *The Nag Hammadi Library*, J. M. Robinson (ed.) (revised edition. The definitive new translation of the Gnostic Scriptures, complete in one volume) (San Francisco, ³1988), σελ. 104-123, ιδιαιτ. σελ. 121. «Πίστις Σοφία», κεφ. 11-115, 131 (336, p. 121 Schmidt-Till). Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, Θεοδότου ἐπιτομαί 76 (PG 9, 693 C). Βλ. επίσης H. Jonas, *The Gnostic Religion*, ό.π., σελ. 51-54. K. Rudolph, *Die Gnosis. Wesen und Geschichte eienr spätantiken Religion*, 3. durchgesehene und ergänzte Auflage (UTB, 1577) (Göttingen, 1990), σελ. 67· 76-79· 88-89· 97, 124· 126-127· 187-188· 196-197· 384-386. G. Filoramo, *A History of Gnosticism* (transl. A. Alcock) (Cambridge, Ma - Oxford, 1994 [reprint]), σελ. 95· 107-108· 119-120. L.P. Culianu, «Feminine versus Masculine. The Sopia Myth and the Origins of Feminism», in: H.G. Kippenberg (ed.), *Struggles of the Gods. Papers of the Groningen Work Group for the Study of the History of Religions* (Religion and Reason, 31) (Berlin - New York - Amsterdam, 1984, σελ. 64-98. I. P. Couliano, *The Tree of Gnosis. Gnostic Mythology from Early Christianity to Modern Nihilism*, ό.π., σελ. 62· 71· 75-76· 79· 79-80· 102-105· 100· 106-108· 111-113· 118· 137· 174-176· 180. H. S. Versnel, *Ter Unus*, ό.π., σελ. 85-88. Σχετικά με την κυριαρχία αντίστοιχων αντιλήψεων στον Ερμητισμό, βλ. A. D. Nock, *Conversion*, ό.π., σελ. 100-102, του ίδιου, «Early

κών Παπύρων που γνωρίζουν ιδιαίτερη δημοτικότητα την εποχή αυτή¹⁵⁴. Η Ίσιδα, όπως άλλωστε και πολλές από τις ανατολικές θεότητες της εποχής βοηθούν τους πιστούς, που ανήκουν στον κύκλο της λατρείας τους, να απελευθερωθούν από την τυραννική κυριαρχία της τυφλής τύχης και θέτουν τέλος στη μεταβολή, την περιπλάνηση και την αβεβαιότητα που κυριαρχεί στη ζωή τους¹⁵⁵. Γι' αυτό το λόγο και η Ίσιδα διακηρύττει θριαμβευτικά: «ἐγὼ τυράννων ἀρχὰς κατέλυσα»¹⁵⁶.

Gentile Christianity and Its Hellenistic Background», in: *Essays on Religion and the Ancient World*, selected and edited, with an Introduction, Bibliography of Nock's writings, and indexes by Z. Stewart, τόμ. I (Oxford, 1972), σελ. 49-133, ιδιαιτ. σελ. 128, J. P. Mahé, *Hermès en Haute-Égypte. Les Textes Hermétiques de Nag Hammadi et leurs parallèles Grecs et Latins* (Bibliothèques Coptes de Nag Hammadi. Section: «Textes», 3), τόμ. I, (Québec, 1978), σελ. 38-41. G. Fowden, *The Egyptian Hermes. A Historical Approach to the Late Antiquity Mind* (Cambridge - New York - Port Chester - Melbourne - Sydney, 1990 [reprint]), σελ. 78, 91-94· 109, 119· 123-124. I.P. Couliano, «The Counterfeit Spirit in Manichaeism», in: A. Van Tongerloo - S. Giversen (eds.), *Manichaica Selecta. Studies presented to Prof. J. Ries on the Occasion of his seventieth Birthday* (Mannichaeon Studies, I) (Louvain-Lund, 1991), σελ. 53-58. Copenhaver Br. P. *Hermetica. The Greek Corpus Hermeticum and the Latin Asclepius in a New English Translation, with Notes and Introduction* (Cambridge, 1992), σελ. 114-118. J. Peste, *The Poimandres Group in Corpus Hermeticum. Myth, Mysticism And Gnosis in Late Antiquity* (Diss. Göteborg, 2002), σελ. 101-102, 190-192.

154. Για τα κείμενα των λεγόμενων «Μαγικών Παπύρων» βλ. H. D. Betz (ed.), *The Greek magical Papyri in Translation. Including the Demotic Spells*, volume one: Texts (Chicago - London, 2^η 1992). Βλ. επίσης ιδιαιτ. PGM I, 215-216: ὑπεράσπισόν μου πᾶσαν ὑπεροχὴν ἐξουσίας, δαίμονος ἀε[ρί]ου καὶ [εἰ]μαρμένης. XIII 613· 635· 709.

155. Βλ. σχετικά Αρεταλογία Κύμης, στ. 55-56: «Ἐγὼ τὸ εἰμαρμένον νικῶ ἐμοῦ τὸ εἰμαρμένον ἀκούει». Πρβλ. M. Totti, *Ausgewählte Texten*, ό.π., σελ. 1-4, ιδιαιτ. σελ. 4, αρ. 1α. Αρεταλογία «Κόρης Κόσμου», M. Totti, ό.π., σελ. 11-12, αρ. 3. Βλ. επίσης H. Jackson, «Κόρη Κόσμου. Isis, Pupil of Eye of the World» *CE* 61 (1986), 1216-135. Βλ. επίσης, J. Bergmann, «I overcome Fate, Fate Harkens to Me. Some Observations on Isis as a Goddess of Fate», in: H. Ringren (ed.), *Fatalistic Beliefs in Religion. Folklore and Literatur* (Stockholm, 1967), σελ. 35-51. F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée* (EPRO, 26) (Leiden, 1973), τόμ. I, σελ. 92-94. τόμ. III, σελ. 271-273. J. G. Griffiths, *The Isis-Book*, ό.π., σελ. 241-244. του ιδίου, «The Concept of the Divine Judgement in the Mystery Religions», in: U. Bianchi - M.J. Vermaseren (eds.), *La soteriologia dei culti orientali*, ό.π., σελ. 192-219, ιδιαιτ. σελ. 199-200. H.S. Versnel, *Ter Unus*, ό.π., σελ. 44-49. Πρβλ. επίσης G. Ronchi, *Lexicon theonumon rerumque sacrarum et divinarum ad Aegyptio pertinentium quae in papyris ostracis titulis graecis ό.π. latinisque in Aegyptio repertis laudantur*, τόμ. I-V (Milano, 1974-1977), ιδιαιτ. τόμ. V. 1977, no 1096 (Ἴσις Ἀγαθὴ Τύχη). L. Vidman, *SIRIS*, 412· 492· 634 (Ἴσιτύχη [Εἰσιτύχη] Ἴσιτύχη σώζουσα).

156. Βλ. Αρεταλογία Κύμης, στ. 3 πρβλ. M. Totti, *Ausgewählte Texte* ό.π., σελ. 1, αρ. 1α. H. S. Versnel, *Ter Unus*, ό.π., σελ. 50-52.83-95.

Αντίστοιχες αντιλήψεις συναντούμε και στο περιβάλλον του Μίθρα η λατρεία του οποίου γνωρίζει ιδιαίτερη δημοτικότητα κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια. Ο Μιθραϊσμός βρίσκει τους περισσότερους οπαδούς του ανάμεσα στους στρατιώτες των ρωμαϊκών λεγεώνων. Το γεγονός αυτό συντελεί στην ιδιαίτερη απήχη του θεού στις επαρχίες που βρίσκονται στις εσχαστιές του κράτους ή σε στρατόπεδα του ρωμαϊκού στρατού, τα οποία βρίσκονται υπάρχουν σε καίρια σημεία του απέραντου οδικού δικτύου και στα λιμάνια¹⁵⁷. Εξαιτίας των ηρωϊκών του πράξεων είναι ο θεός - πρότυπο των στρατιωτών, αλλά παράλληλα και αυτός που ανακουφίζει και δίνει νόημα στην ταλαίπωρη και διαρκώς μετακινούμενη ζωή τους. Είναι ο «μεσίτης» ανάμεσα στον κόσμο του σκότους και στον κόσμο του φωτός, ο οποίος αποκαλύπτει στους ανθρώπους το δρόμο της δικαιοσύνης¹⁵⁸.

Ο παραπάνω χαρακτήρας του θεού ενισχύεται ακόμη περισσότερο με τη συνδρομή της αστρολογίας, η οποία διαδραματίζει, ιδιαίτερα κατά την ύστερη αρχαιότητα, σημαντικότατο ρόλο¹⁵⁹. Κεντρικό σημείο αποτελεί η άνοδος

157. Οι στρατιώτες αποτελούν ένα ακόμη παράγοντα διάδοσης ξένων επιρροών στο περιβάλλον της ρωμαϊκής πολιτείας. Η επίδραση αυτής της ομάδας είναι ιδιαίτερη στην περίπτωση της λατρείας του «άνικητου θεού Μίθρα». Βλ. σχετικά R. Gordon, *Mithraism and Roman Society: Social Factors in the Explanation of religious Change in the Roman Empire*, *Religion* 2 (1972), 92-121, του ιδίου, «Who worshipped Mithras?», *JRA* 7 (1994), 459-574. P. Beskow, «The Routes of Early Christianity», in: J. Duchense-Guillemain (ed.), *Études mithriaques. Actes du 2e congrès international. Téhéran, 1-8 septembre 1975* (Acta Iranica, 17. First Series [Actes de Congres]), 4 (Leiden, 1978), σελ. 7-18· του ιδίου, «The Protorium and the Mysteries of Mithras», *JMS* III, 1-2 (1980), 1-18. R. Merkelbach, *Mithras* (Hain, 1984), σελ. 153-188. M. Clauss, *Mithras. Kult und Misteries* (Munchen, 1990), σελ. 42-50. του ιδίου, *Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras - Kultes* (HABES, 10) (Stuttgart, 1992).

158. Βλ. σχετικά Πλούταρχος, *Περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος* 46.369E ... οὗτος οὖν ἐκάλει τὸν μὲν Ὠρομάζην, τὸν δ' Ἀρειμάνιον· καὶ προσαπεφάνετο τὸν μὲν εἰκέναι φωτὶ μάλιστα τῶν αἰσθητῶν, τὸν δ' ἔμπαλιν σκότῳ καὶ ἀγνοίᾳ, μέσον δ' ἀμφοῖν τὸν Μίθρην εἶναι· διὸ καὶ Μίθρην Πέρσαι τὸν μεσίτην ὀνομάζουσιν... Πρβλ. επίσης J. G. Griffiths (ed.), *De Iside et Osiride*, ὁ.π., 474. J. Hani, *La religion égyptienne dans la pensée de Plutarch* (Lille, 1972), σελ. 341. R. Turcan, *Mithras Platonicus. Recherches sur l'Hellénisation philosophique de Mithra* (EPRO, 47) (Leiden, 1975), σελ. 14-22. Σχετικά με την έννοια της «δικαιοπραξίας» στη λατρεία του Μίθρα βλ. Ιουστιν., *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος* 70, 35 (PG 6, 640C): «πορευόμενον ἐν δικαιοσύνῃ λαλοῦντα εὐθεῖαν ὁδόν, ἀνομίαν καὶ ἀδικίαν μισοῦντα, καὶ τὰς χεῖρας ἀφωσιωμένον ἀπὸ δώρων, βαρύνων ὧτα ἵνα μὴ ἀκούσῃ, κρίσιν ἄδικον αἵματος· καμμύων τοὺς ἀφθαλομύς, ἵνα μὴ ἴδῃ ἀδικίαν». Πρβλ. επίσης R. Gordon, «Mithraism and Roman Society», ὁ.π., σελ. 100, και ιδιαίτ. υποσ. 43. R. Merkelbach, *Mithras* (Hain, 1984), σελ. 188-193. P. Pachis, «The Cult of Mithras in Thessalonika», in: J.R.; Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ὁ.π., σελ. 229-255, ιδιαίτ. σελ. 252-253.

159. Βλ. W. Lentz, «Some peculiarities not hitherto fully understood of the Mithraic Sanctuaries and Representations», in: J.R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies*

του πιστού μέσω της μύησής του, στις επτά βαθμίδες της λατρευτικής ιεραρχίας η ψυχή του πιστού, ανάλογα, ανέρχεται διαμέσου των επτά πλανητών (που θεωρούνται ως χώρος της μεταβολής) στο χώρο των απλανών αστέρων (που ταυτίζονται με την αιωνιότητα)¹⁶⁰. Η ψυχή πρέπει να διαβεί, από το χώρο του ενός πλανήτη στον άλλο, διαμέσου μίας πύλης ή ενός συνοριακού ορίου που φυλάσσονται αντίστοιχα από ένα «άρχοντα» ή «Τελώνια». Ο Μίθρας παρουσιάζεται ως «κοσμοκράτωρ» εξαιτίας της απόλυτης και ανίκητης δύναμής του (*invictus deus*) και ως ο κατεξοχήν ρυθμιστής του κοσμικού στερεώμα-

Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies, τομ. II (Manchester, 1975), σελ. 358-377. R. L. Beck, «Cautes and Cautopates. Some Astronomical Considerations», *JMS* 2 (1977), 1-17. του ιδίου, «Interpreting the Ponza Zodiac II», *JMS* II, 2 (1978), 87-147. του ιδίου, «Sette sfere, sette porte and the spring equinoxes of A.D. 172 and 173», in: U. Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae. Atti del Seminario Internazionale su 'La specificità storico-religiosa dei misteri di Mithra, con particolare riferimento alle fonti documentarie di Roma e Ostia', Roma e Ostia 28-31 marzo 1978* ό.π., σελ. 515-529. του ιδίου, «Mithraism since F. Cumont», *ANRW* II 17.4 (1984), σελ. 2002-2115, ιδιαίτ. σελ. 2081-2083. του ιδίου, «In the Place of Lion: Mithras in the Tauroctony», in: J. R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ό.π., σελ. 29-50. S. Insler, «A New Interpretation of the Bull-Slaying Motif», in: M.B. Boer - T. A. Edridge (eds.), *Hommasges à M. J. Vermaseren*, τομ. 2, (EPRO, 68) (Leiden, 1978), σελ. 519-538. A. Bausani, «Notte sulla preistoria astronomica del mito di Mithra», in: U. Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, ό.π., σελ. 503-513. M. P. Speidel, *Mithras-Orion. Greek Hero and Roman army-god* (EPRO, 81) (Leiden, 1980). D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, ό.π., του ιδίου, «Mithras and the Hypercosmic Sun», in: J. R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ό.π., σελ. 257-264. J. D. North, «Astronomical Symbolism in the Mithraic Religion», *Centaurus* 33 (1990), 115-148. N. M. Swerdlow, «On the Cosmical Mysteries of Mithras», *CPh* 86 (1991), 48-31. P. Pachis, «Ugo Bianchi e il mitraismo», in: G. Casadio (a cura di), *Ugo Bianchi. Una vita per la Storia delle Religioni* (Biblioteca di Storia delle Religion, 3) (Roma, 2002), σελ. 219-231, ιδιαίτ. σελ. 227-230.

160. Βλ. Πορφύριος, *περί τοῦ Νυμφῶν ἄντρου* 22-25.29 (εχδ. A. Nauck, 71-74.76-77) = 23-25.29 (έχδ. Arethousa, σελ. 22-26.28). Ὀριγένης, *Κατὰ Κέλσου* 6, 22 (ed. M. Borett, *Sources Chretiennes*, 1967, τόμ. III, σελ. 233). Πρβλ. επίσης, R. Turcan, *Mithras Platonicus*. ό.π., σελ. 44-61. R. Beck, «Interpreting the Ponza Zodiac. II», ό.π. του ιδίου, *Planetary Gods and Planetary Orders in the Mysteries of Mithras*, ό.π., του ιδίου, «Mithras in the Tauroctony», ό.π. του ιδίου, «Ritual, Myth, Doctrine and Initiation in the Mysteries of Mithras: New Evidence from a Cult Vessel», *JRS* XC (2000), 145-180. U. Bianchi, «Prolegomena II. The initiation's structure of the Mithra's mysteries», in: *idem* (ed.), *Mysteria Mithrae*, ό.π., σελ. 31-60. του ιδίου, «La tipologia storica dei misteri di Mithra» σελ. 2116-2134, ιδιαίτ. σελ. 2118-2120. R. Merkelbach, *Weihegrade und Seelenlehre des Mithrasmysterien* (Rheinsch - Westfälische Akademie der Wissenschaften, Vorträge G 257) (Oplanden, 1982). του ιδίου, *Mithras*, ό.π., σελ. 77-133. I.P. Couliano, «The Mithraic Ladder revisited», in: J.R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ό.π., σελ. 75-91.

τος¹⁶¹. Ταυτόχρονα θεωρείται ως ο θεός του Χρόνου, ανώτερος από τη Μοίρα και κύριος των πλανητών. Είναι ο θεός που βοηθά τους ανθρώπους να διαβούν από τον κόσμο της αβεβαιότητας και των διαρκών μεταβολών στο περιβάλλον της μακαρίας αιωνιότητας¹⁶². Το τελευταίο φαίνεται ιδιαίτερα στο κείμενο μιας επιγραφής που αποκαλύφθηκε στο Μιθραίο (στην περιοχή Walbrook) του Λονδίνου όπου χαρακτηρίζεται ως ο θεός «που δίνει ζωή στους περιπλανώμενους ανθρώπους»¹⁶³.

161. Βλ. σχετικά CIMRI 860· II 1472· 1972. R.L. Beck, *Planetary Gods and Planetary Order in the Mysteries of Mithras*, ό.π., σελ. 34-42. R. Turcan, *Mithra et le mithriacisme* (Paris, 1993), σελ. 165 και υποσ. 10. του ιδίου, *The Cults of the Roman Empire*, ό.π., σελ. 231-233. M. Clauss, *Mithras. Kult und Mysterien* ό.π., σελ. 159. U. Bianchi, «La tipologia storica dei misteri di Mithra», ό.π., σελ. 2133. H. Jackson, *The Lion Becomes Man. The Gnostic Leontomorphic Creator and the Platonic Tradition* (Atlanta, 1985), σελ. 149-170. D. Ulansey, *The Origins of Mithraic Mysteries*, ό.π., σελ. 95-124.

162. Βλ. U. Bianchi, «Prolegomena II. The Initiation's structure of the Mithras Mysteries», in: idem, *Mysteria Mithrae*, ό.π., 31-47. του ιδίου, «La tipologia dei misteri di Mithra», ό.π., σελ. 2121-2123. R. Beck, *Planetary Gods*, ό.π., σελ. 80, 85-90. P. Pachis, «Crossing the Boundaries and Initiation in the Hellenistic Mystery Cults», *ΕΕΘΣ, Τμήμα Θεολογίας, Νέα Σειρά* 10 (2000), σελ. 187-200, ιδιαίτ. σελ. 215-216.

163. CIMR, I, 823: *Hominibus bagisbitam* O M.J. Vermaseren (ό.π., σελ. 287) μεταφράζει την παραπάνω επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο Μιθραίο Walbrook στο Λονδίνο ως εξής: «may be vagis vitam thou givest life to men». Βλ. επίσης W. H. C. Frend (*The Rise of Christianity* [Philadelphia, 1984, σελ. 276]), οποίος προτείνει την επόμενη ανάγνωση: «*hominibus vasis vitam*» = «thou givest life to wandering humans». L. H. Martin, «The Anti-Individual Ideology of Hellenistic Culture», ό.π., σελ. 127. Πρβλ. επίσης W. Brashear *A Mithraic Catechism from Egypt (P. Berol. 21196)* (Tyche Dupplementband) (Wien, 1992), σελ. 15.20-21.